

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	29
'Aho	Pulelulu 25 'Akosi 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &
Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 29/2021 FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Pulelulu 25 ‘o ‘Aokosi, 2021 Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	4.1	Lipooti Fika 8/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Pule’i ‘a e Ala Hoko ‘o ha Fakatamaki 2021 (Lao Fika 10/2021)
	4.2	Lipooti Fika 11/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fe’alu’aki 2021 (Lao Fika 17/2021)
	4.3	Lipooti Fika 3/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo’ui ‘a e Kakai 2021 (Lao Fika 15/2021) • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Faito’o Tafa 2021 (Lao Fika 16/2021)
	4.4	Lipooti Fika 7/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va’inga 2021 (Lao Fika 9/2021)

	4.5	Lipooti Fika 4/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki he Ngaahi Totonu <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 7/2021
--	-----	---

1

	4.6	Lipooti Fika 5/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga 2021 (Lao Fika 19/2021)
	4.7	Lipooti Fika 9/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao <ul style="list-style-type: none"> • Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ma’u’anga Ivi 2021 (Lao Fika 11/2021)
	4.8	Lao Fakaangaanga Fika 8/2021: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vahenga 2021 <ul style="list-style-type: none"> • Ke paloti’i hono lau tu’o ua fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu
Fika 05		NGAAHI LIPOOTI:
	5.1	Lipooti Fakata’u Potungae Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2019-2020
	5.2	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Tongatapu 7

	5.3	Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ngaahi ‘Ofisi Faka-Vahenga Fili, ‘Aokosi 2021 <ul style="list-style-type: none"> • Tongatapu 1 • Tongatapu 2 • Tongatapu 3 • Tongatapu 4 • Tongatapu 5 • Tongatapu 6 • Tongatapu 7 • Tongatapu 8 • Tongatapu 9 • Tongatapu 10 • ‘Eua 11 • Ha’apai 12 • Ha’apai 13 • Vava’u 14 • Vava’u 15 • Vava’u 16 • Niua 17
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	11
Lotu	11
Ui ‘o e Fale.....	11
Poaki.....	11
Me'a ‘Eiki Sea	12
Lipooti Fika 5/2021 Komiti Ngaahi Me'a Fakasosiale	12
Fakamā’opo’opo & Ngaahi Fokotu’u mei he Komiti Sosiale.....	13
Pāloti’i tali Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu’uma’u Ngaahi Me’a Fakasosiale	14
Lao Fakaangaanga Fika 19/2021.....	14
Tokanga ki he teu fokotu’u ‘univēsiti ma’a e fonua	15
Fakatahataha’i mai ngaahi ako lolotonga ke fokotu’u ‘aki ‘Univēsiti ‘a Tonga.....	16
Mahu’inga ke ‘i ai ha’atau ‘univēsiti ke ‘i ai hotau le’o ki he ngaahi polokalama ako fai ki ai tokanga	17
Tokanga ke ‘oua uesia pē fakangatangata fekumi faka’atamai fānau he’etau ngaahi me’a faka-Tonga.....	17
Tokanga ki ha uesia ngaahi polokalama ako ‘a e ngaahi potungāue he teu fakalele ‘univēsiti	18
Tali ki hano uesia ngaahi polokalama ako ngaahi potungāue Pule’anga	18
Tokanga ki he faka‘atā polokalama ako ngaahi potungāue kitu’a na‘a fakaako‘i ai ha kakai hala	19
‘I ai komiti ‘e fakafatongia ‘aki fatongia ke sivilivi’i kau hū ki he ngaahi polokalama ako	20
Poupou kakato ki he Lao ki he ‘Univēsiti Fakafonua	20
Ke fakakau ngaahi me’a faka’ulungaanga he teu fokotu’u ‘Univēsiti Fakafonua	22
Fu’u mahu’inga tu’uaki atu ki māmani ‘a e koloa ‘ilo e Tonga.....	23
Poupou lahi ‘a Niua ki he makamaile teu fokotu’u ‘univēsiti.....	24
Tui lava ke teu’i he ‘univēsiti ‘a e tukufakaholo ‘a e Tonga.....	24
Fokotu’u ke fakafekau’aki ‘a e ‘univēsiti mo e ngaahi fonua kehe he Pasifiki	25
Ke fakatokanga’i uesia e fonua he tau’atāina faka’ekatemika	25
Poupou ke tali Lao ‘Univēsiti Fakafonua he ko e faingamālie fakaako ‘inasi ai fonua.....	26
Lao Fakaangaanga ki he ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tonga.....	27
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ki he ‘Univēsiti Fakafonua & ngaahi fakatonutonu	28
Fakamālō’ia Pule’anga fakapaasi Lao Fakaangaanga ki he ‘Univēsiti Fakafonua	28

Lipooti fika 8/2021 Komiti Lao fekau'aki m e Lao Fakaangaanga fika 10/2021	30
Ngāue 'a e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 10/2021.....	30
Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 8/2021 Komiti Lao.....	32
Lao Fakaangaanga fika 10/2021	32
Fokotu'u ke holoki tautea 'oku hā 'i he kupu 84	33
Fokotu'u ke to'o fo'i lea ko e ala	33
Tui Pule'anga malava pē holo tautea a'u ki he 2000	35
Kole ki Tongatapu 4 ke fakafoki 'ene fokotu'u ke holo tautea.....	36
Fakafoki Tongatapu 4 'ene fokotu'u holoki tautea kae tuku ke fakakaukaua pē Pule'anga.....	36
Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'A e Ala Hoko ha Fakatamaki 2021	37
Pālōti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 10/2021	37
Lipooti Fika 11/ 2021 Komiti Tu'uma'u Ki he Laó fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 17/2021	39
Fakamā'opo'opo & ngaahi fokotu'u he Lipooti e Kōmiti Lao	39
Ngāue 'a e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 17/2021.....	40
Ngaahi fakatonutonu ki he kupu 39 & kupu 54	40
Tu'uma'u tautea pa'anga he kupu 39 kae holo ki he tautea \$100 e kupu 54.....	41
Tui ke faikehekehe tautea he ma'u feitu'u hoko ai maumaulao mo e ō ki falehopo	42
Tui 'ikai mahu'inga pa'anga he 'oku mahu'inga 'aupito ange mo'ui kakai.....	43
Poupou mo falala ki he ngāue 'a e Komiti	45
Tui kuo anga pē kakai ki he ngāue'aki tui leta faka'uli	45
Kei hoko pē maumaulao he ngāue'aki telefoni he taimi faka'uli	46
Kole ke fakafefeka'i ange ngāue polisi ki he maumaulao he kei lahi ngāue'aki telefoni taimi faka'uli	47
Ke tokangaekina mo e malu kau pasese he faka'ulí ki he malu fefononga'aki	47
Mahu'inga 'aupito tui e lea ke fakasi'isi'i hoko mate & lavelavea he hoko ha fakatu'utāmaki.....	48
Lahi ange tu'unga mate fakatu'utāmaki he hala pule'anga 'i Tonga fakahoa ki he Pasifiki	49
Mahu'inga malu he fefononga'aki hala pule'anga pea 'oua fakama'ama'a tautea.....	49
Tokanga ki he holo liunga 5 tautea 'oku ne faka'ai'ai e maumaulao	50
'UHINGA holoki tautea ki he \$100 he ma'u polisi taimi fakahoko ai maumaulao.....	50
'Aho 21 tukumai he Lao ke totongi ai mo'ua <i>spot fine</i>	51
Fokotu'u ke toe hiki'i hake ki he \$200 e tautea kae 'ikai ko e \$100	51

Tali he siponisoa e Lao ha fa'ahinga tautea pē felotoi ki ai Fale Alea	51
Fakatonutonu ki he kupu 3 & 4 'i he Lipooti Komiti Lao	51
Tui 'oku fakapotopoto ange ke \$100 tautea he ta'etui leta 'i he faka'uli.....	52
Lahi ngaahi mo'ua tautea pa'anga a'u ki he lau mano he Lao.....	53
Tokanga ki he holoki peseti 60 tautea ki he ta'etui leta he faka'uli.....	54
Fakapotopoto taha ki he malu fefononga'aki he hala pule'anga ko e tui e lea	54
Tui 'oku fakapotopoto pē tautea ke \$100 ke taau mo e ivi fakapa'anga kakai	54
Pāloti'i 'o tali ke tu'uma'u he \$200 tautea ki he ta'etui leta he faka'uli.....	56
'Ikai poupou'i fokotu'u ke holoki tautea ta'etui leta mei he \$200-\$100	56
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 11/2021 Komiti Lao.....	57
Lao Fakaangaanga fika 17/2021	57
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fe'alu'aki 2021	58
Fakafoki Pule'anga Lao ki he Sipoti mo e Va'inga 2021	59
Fokotu'u ke fakafoki Lao ki he Sipoti	59
To'o Lipooti fika 4/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mei he 'asenita e Fale	59
Lipooti Fika 3/2021 e Komiti Ngaahi Me'a Fakaōsiale fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 15 & 16.....	60
Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.....	61
Fakamatala ki he ngāue Komiti ki he Lao Fakaangaanga fika 15 & 16/2021	61
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 3/2021 Komiti Sosiale.....	62
Lao Fakaangaanga fika 15/2021	63
Fokotu'u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 15/2021	63
Lao Fakaangaanga fika 16/2021	64
Fakatonutonu ki he hingoa fo'i Lao ko e Lao ki he Faito'o Malu'i.....	64
Lipooti Fika 9/2021 e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 11/2021	65
Fakama'ala'ala ki he Lipooti fika 9/2021 Komiti Lao.....	66
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2021	67
Lao Fakaangaanga fika 11/2021	67
Pāloti'i 'o tali Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021.....	69
Ta'imālie <i>MEIDECC</i> he 10 miliona Euro ki he poloseki ki he ma'u'anga ivi	69
Lao Fakaangaanga fika 8/2021	69
Lipooti Fakata'u Potungāue Fonua & Koloa Fakaenatula ki he 2019/2020.....	71

Fakama'ala'ala ki he Lipooti Fakata'u Potungāue Fonua & Savea 2019/2020.....	72
Kole tatau 'o e Lipooti mei he ngaahi fokotu'u mei he Komisoni Fakatu'i ki he Kelekele	73
Fehu'ia e totongi ki he ngaahi 'api tukuhau kuo 'osi lesisita.....	73
Lava ma'u tatau Lipooti Komisoni Fakatu'i ki he Kelekele mei he uepisaiti Potungāue.....	74
'UHINGA mo e makatu'unga ki he sēniti 80 totongi 'api tukuhau lesisita he ta'u.....	74
Fakamālō'ia fengaue'aki mo e potungāue lava ke langaki vā ngāue vāofi e kolo.....	75
Kole ke tokangaekina potungāue lahi 'aupito tata 'one'one 'i Lavengatonga mo Fua'amotu .	77
Fehu'ia pē 'oku malava ke ma'u kelekele kau 'Esia ma'u paasipooti Tonga.....	78
Tali ki he ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Potungāue Savea mo e Fonua.....	79
Pāloti'i tali Lipooti Fakata'u 2019/2020 Potungāue Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula	79
Lipooti 'A'ah Fale Alea 2021 Tongatapu 7	79
Fakapaasi pāloti'i Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2021 Tongatapu 7.....	80
Lipooti 'Atita Ngaahi 'Ofisi Vāhenga Fili 1-17.....	80
Fokotu'u ke fakalukufua hono alea'i ngaahi lipooti 'atita fakavāhenga fili	80
Poupou ke fakatokanga'i 'u lipooti 'atita he 'oku kehekehe founa faka'aonga'i silini vāhenga	81
Pāloti 'o fakapaasi Lipooti 'Atita Ngaahi 'Ofisi Faka-Vāhenga Fili	81
Me'a e Sea.....	81
Alea'i Lao Fakaangaanga fika 15 & 16/2021	82
Fakatonutonu ki he kupu 6 e tefito'i Lao, Lao ki he Faito'o Tafa 2021	82
Kole ke fakakaukau hano holoki tautea fekau'aki mo e huhu malu'i	83
Tokanga ke fakakaukau kinautolu lava fakahoko huhu malu'i lōtolu	85
Vikia fu'u lelei ngāue va'a fakahoko malu'i ke fakaa'u polokalama huhu malu'i ki he kakai	85
Mahu'inga 'aupito huhu malu'i ke malu'i e fonua	86
Hoha'a ki he tautea \$1000 hilifaki ki he kau ta'ehuhu faito'o malu'i	89
Poupou ke tu'u pē tautea 1000 he ko hono fakamahu'inga'i ia tau mo'ui.....	90
Fiema'u fakamaama ko e huhu malu'i kuo pau ke huhu taha kotoa.....	91
Fehu'ia hā fakangatangata pē huhu malu'i ki he faito'o malu'i	92
Tui Pule'anga ke fakamālohi'i huhu malu'i ke malu'i fonua	92
Poupou'i ko e tautea 1000 me'a si'i ia fakahoa ki ha uestia lahi ki he fonua ka hū mai KOVITI	93
Poupou'i lao & tokanga ki ha fakamaama fekau'aki mo e tau'ataina fakakonisitutone ni'ihī 'ikai nau fie huhu.....	95

Fiema'u lahi peseti 'o e mahino ki he kakai e mahu'inga e huhu malu'i	97
Tokanga ki he uesia ni'ihii 'ikai huhu malu'i toenga e fonua.....	99
Poupou'i e Lao ki he malu e mo'ui mei he KOVITI	99
Pāloti'i 'o tali Lao ki he huhu malu'i Lao fika 15/2021 & ngaahi fakatonutonu.....	101
Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Faito'o Tafa 2021 (Lao fika 16/2021).....	101
Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue ne lava	101
Lao Fakaangaanga Fika 15/2021.....	102
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 15/2021	102
Fakamālō'ia Pule'anga hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 15/2021	103
Lao Fakaangaanga fika 16/2021	103
Pāloti'i 'o fakapaasi Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa (Lao fika 16/2021)	104
Kelesi.....	104

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 25 ‘Akosi 2021

Taimi: 1010-1015 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Pulelulu 25 ‘o ‘Aokosi 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala...

<007>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: Sea kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmate Afi, Semisi Kioa Lafu Sika. Sea ko e ngata’anga ia e taliui ...

Poaki

Ko e poaki 'oku kei hoko atu e poaki 'a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Pea 'oku hoko atu mo e poaki tengetange 'a Sione Vuna Fa'otusia. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui, ko e tuí 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i ko Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni.

Hou'eiki ko 'etau 'asenita ngāue ena kuo tufa atu ke mou me'a ki ai 'anepō, kae hangē pē ko e founa ngāue na'a tau ngāue mai ai 'aneafi, 'oku fiema'u ke tau fakakakato 'a e 'asenita ngāue kuo 'osi tufaki atu 'i he 'aho ni, he 'oku toe 'i ai pē ngāue 'oku hanga mai 'apongipongi tākaki mai ki he'etau 'asenita ngāue. Pea hangē pē ko e me'a 'oku mou 'osi mea'i, ko e 'aho ni pē mo 'apongipongi 'oku toe 'i he'etau polokalama ngāue 'a e Fale Alea.

Ko e uike kaha'u ko 'etau foki mai pē 'o alea'i tali ki he 'Ene 'Afio. 'A ia ko 'ene kakato ia 'etau ngāue ki he to'u Fale Alea ko eni. Mahu'inga 'aupito ke hoko atu e ngāue lelei 'oku fakahoko 'e he Fale, pea 'oku ou fakamālō atu ho'omou ma'u taimi mo loto lelei ke fakafaingofua'i 'etau ngāue koe'uhi ko e mahu'inga ke fakakakato 'etau 'asenita.

Hou'eiki mou me'a pē ki he'etau 'asenita ko eni 'oku tufa atu, ko e ngaahi lipooti mei he 'u Komiti, 'oku hā ai 'i loto he 'u lipooti takitaha ngaahi Lao Fakaangaanga na'e tukuhifo ke ngāue ki ai e Fale. 'A ia ko e lipooti eni 'e 8 mei he ngaahi Komiti, fakakau mai ki ai mo e ngaahi Lao Fakaangaanga. Pehē foki ki he 'u lipooti mei he Pule'anga, 'a ia ko e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fonua ki he ta'u 2019-2020, pea kuo fakakakato mai pea mo e Lipooti 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 7. Pea 'i he kongā faka'osi 'etau 'asenita Hou'eiki mou fakatokanga'i ko e fuofua fakahū mai eni ki he Fale ni ha Lipooti 'Atita 'o e ngaahi 'Ofisi Fakavāhenga Fili ki he 'aho 'Akosi, 2021. Pea ko u fiefia 'oku kakato heni e 'atita mei he Vāhenga Fili Tongatapu 1, 'o a'u ki he Vāhenga Fili Niua 17. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki, fiema'u ke tau hoko atu pē ki he'etau 'asenita. Pea kimu'a pea tau vakai he 'asenita fika 4.1, te u ki'i fakalelei'i pē 'etau 'asenita Hou'eiki, 'o to'o hake 'a e 'asenita fika 4.6 ke tau kamata ai. 'A ia ko e Lipooti Fika 5 ia 2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga, 2021 ko e Lao Fika 19 ia 'o e 2021. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki e Lipooti Fika 5/ 2021 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

Lipooti Fika 5/2021 Komiti Ngaahi Me'a Fakasosiale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau e Lipooti ko eni Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Aho 23 'Akosi, 2021

Lord Fakafanua

'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'ú na 'a e Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale, me'a ki ai ...

<008>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ... mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 19/2021 Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Veivosa Taka

(Sea e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale)

Fakamā'opo'opo & Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.

'Eiki Sea: Te u kole atu pē ki he Kalake ke ne lau mai e peesi fika 15 Vahe 5 Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.

Kalake Tēpile: Peesi 15, Vahe 5 Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.

Makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau mo e fokotu'u kuo 'omai mei he kakaí, tali mei he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ki he ngaahi fokotu'ú pea mo hono fakakaukau fakalukufua 'e he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale 'a e ngaahi fokotu'u, 'oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehe ni:

Fokotu'u Fika 1: Ke tali 'a e Lipooti Fika 5/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale pea ko hono

Fokotu'u 2: Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 19/2021 Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakaafonua 'a Tonga 2021 mo hono ngaahi fakatonutonu 'i he Konga IV 'i he peesi 13 mo e 14.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea 'o e Komiti ko eni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e kau Fakaafongā 'o e Kakai. Sea fakamālō atu he fakahoko lelei hotau fatongia pea 'oku ou tui 'oku 'omi e Lao ko eni fekau'aki pea mo e 'Univēsi hangē pē ko e me'a ko ia kuo fakahoko mai 'e he Kalake na'e lau 'uluaki he Fale ni 'Eiki Sea pea tu'utu'uni e Feitu'u na ke 'ave ki he komiti ni. Pea na'e fai e ngāue 'a e komiti pea mo e ngaahi ngāue fekau'aki pea mo e talanoa mo e kakai 'i he letiō kae 'uma'ā e uepisaiti 'a e Fale ni. Pea na'e 'i ai 'a e Minisitā 'oku ha'ana 'a e lao ko eni kae pehē ki he'ene CEO pea mo e kau 'Ofisa Ma'olunga.

'Eiki Sea na'e hā 'i he fakamatala pea mo e ngaahi feme'a'aki 'a e komiti 'enau poupu pea mo 'enau fiefia 'i he ngāue kuo fakahoko pea na'e lototaha e komiti ke 'omi ia ki he Fale ni ke fai e feme'a'aki ki ai 'a e Fale 'Eiki pea ko e tu'unga ia 'oku mau poupu ki ai 'Eiki Sea mo e motu'a ni ki he lao pea mo e ngaahi fehu'i na'e fakahoko pē ia 'e he Sea 'o e Komiti Kakato pea na'e fakahoko lelei pē he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi tali fakafiemālie fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapa'anga mo e ngaahi me'a pehē 'Eiki Sea ka ko u fokotu'u atu ke tali e lipooti mālō.

Pālōti'i tali Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu'uma'u Ngaahi Me'a Fakasosiale

'Eiki Sea: Kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ha Hou'eiki te u kole ki he Kalake ke tau pālōti e lipooti ko eni. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale fakataha mo 'ene ngaahi fokotu'u, fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 17.

Lao Fakaangaanga Fika 19/2021

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 19/2021 ko e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakaafonua 'a Tonga na'e lau 'uluaki he 'aho 10 'o 'Aokosi pea

tukuhifo hono tali ‘ene lau ‘uluaki ki he komiti ko eni ‘a ia kuo fakafoki mai mo e ngaahi fakatonutonu te u kole ki he Kalake ke tau lau tu’o ua. ...

<009>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tepile: ...

LAO FAKAANGAANGA KI HE ‘UNIVĒSITI ‘O TONGA 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU’UTU’UNI HONO FOKOTU’U E ‘UNIVĒSITI FAKAFONUA ‘A TONGA MO E NGAahi ME’A FELĀVE’I.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Talateu

(1) Hingoa nounou mo e kamata ngaue’aki Kupu (1) Kuo pau ke ui ‘a e lao ni ko e lao ki he ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga 2021

‘Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ho laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, Fakafofonga Nōpele mo hoku kaungā Fakafofonga Sea, ‘e kole pē ‘oku ‘i ai fanga ki’i me’a heni ‘oku ou faka’amu pē pē ‘e lava ke fai ha fakama’ala’ala ki ai. ‘A ia ko ‘eku kole Sea pē ‘e lava pe ke lava pe ‘ai pe ‘i heni ko e ‘uhinga kae ‘oua ‘e toe fakaongosia hono tukuhifo mo fakalōloa ki he Komiti Kakato

‘Eiki Sea: Me’a mai koe Tongatapu 4, mahalo ‘oku loto lelei pe ‘Eiki Minisitā Ako ke tali ho’o ngaahi fehu’í.

Tokanga ki he teu fokotu’u ‘univēsi ma’a e fonua

Mateni Tapueluelu: Ko ia mālō ‘aupito Sea, Sea ko u fakamālō ko hono ‘uhinga ko e faifai pea fakakaukau ke fokotu’u ha ‘univēsi fakafonua pea ‘oku meimeí ko e pīkoni ‘o e maama ‘oku ne hanga ‘o teke ‘a e ‘ilo fakafonua pea ‘oku ‘ilonga pe ha fonua ‘e ‘i ai hano ‘univēsi ‘oku mahino ‘ene lalaka kimu’a. Pea fakatakimu’a ‘a e ni’ihi ‘o e fānau he ‘univēsi ‘i he tālanga he ngaahi *issue* fakafonua ko e ‘uhingá ko e maama ‘oku nau ma’u ‘i he akó.

Ka ‘oku ‘i ai pe fanga ki’i me’a ko u faka’amu Sea ke fakama’ala’ala mai, ko e ‘univēsi ko ení ‘e ngalingali ‘e ma’u tapuaki ai ha ni’ihi kehe meí he ngaahi fonua kehe pe ko e taumu’a pe ki Tongá ni ‘ata’atā pē? Ko e ‘uhinga Sea ‘o e fifili he ko e kupu (8) ‘o e lao ko ení ‘oku ne ‘omi e ngaahi taumu’a ‘o e ‘univēsi pea ko e me’a ko ē ‘oku mu’omu’a hake ai ‘oku hā ki he motu’a ni Sea ‘a ia ko e kupu 8 (c) ko e ngaahi taumu’a ‘o e ‘univēsi he (c) ko e lehilehi’i mo fakafaingofua’i ‘a e ako ‘o e lea mo e tukufakaholo fakatonga pea mo e ngaahi me’a ‘oku felāve’i mo iá.

Ko e kupu (2) kuo pau ki he ‘univēsi, kuo pau ke ngāue ‘o fakatatau pea makatu’unga ‘i he ngaahi koloa mo e ngaahi fakakaukau ‘a Tonga. ‘A ia ‘oku fai ai ko ē ‘a e fifili ‘i he kupu (4) Sea, **kuo pau ke poupu’i ‘e he ngaahi polokalama ‘a e ‘univēsi ‘a e ‘ilo ‘o e lea mo e tukuakaholo fakatonga ‘i he fekumí pea faka’osi ‘i he (c) ngaue’aki fakatou’osi ‘a e lea fakatonga mo e lea fakapilitānia.**

Ko e ‘uhingá pē Sea kapau ko e ngaahi taumu’a ē ‘oku siakale’i takai pē ‘i Tongá ni pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e fifili Sea ko e ‘uhingá Sea ko hono ngaahi polokalama akó pē ‘e lava ‘o fōfoa’i atu ki he ‘ilo ‘o onopooni pea mo e lalaka ‘o taimí.

‘E lava nai ke tau ‘amanaki ‘e ‘i ai ‘a e fakalalakaka ‘o fakatatau ki he ‘ātakai ‘o e ‘aho ni. Kapau ‘oku tau hanga pe ‘o sila’i pē ‘i he anga ‘o ‘etau tukufakaholo fakatongá pē, ko e fifili ia Sea. Pea kapau ko ia ‘a ia ‘oku ngalingali pe ko tautolu pe ‘i Tonga ní he ‘ikai ke toe lava ia ‘o fakaava ki ha ni’ihi kehe. Pē ‘e ‘i ai ha ‘amanaki ha ni’ihi hangē nai ko *USP* ke nau ako ai. Ka ‘oku ‘atā e ngaahi matapā ki he ngaahi *faculty* kehekehe ‘o e ‘iló ‘oku ako atu ‘o kau ai ‘a māmani. Ko e ‘uhingá pē ia e fifili Sea ko ‘ene tu’u pe ‘univēsi mo e taumu’a ko eni ko ‘ene folau ia ‘a e me’a kotoa pē fakatatau he ko e lao foki eni Sea ‘ikai ko ha *policy* ke lilo hake pē ‘apongipongi. Ko ia ko e ki’i fifili ia ‘oku oatu ke tokoni mo faka’ala’ala mai ‘ehe ‘Eiki Minisitā Sea, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako

Fakatahataha’i mai ngaahi ako lolotonga ke fokotu’u ‘aki ‘Univēsi ‘a Tonga

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’ú na, tapu mo e Hou’eiki Fale Alea...

<010>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Ako: ... fai pē mu’a ha ki’i fakama’ala’ala ki he me’a mahu’inga ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4. Pea ko e ‘uhingá ko eni ‘a e lau ko ē ke fai ha tokanga ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga faka-Tonga ko e ‘uhingá pē ke ‘oua ‘e ngalo ‘a e ngaahi *values* mo e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ke tokoni’i hangē ko e fā kavei koulá. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ai ‘oku pau ke lea faka-Tonga, lea fakapapālangi ‘a e ako kotoa pē. ‘E ‘i ai ‘a e ako ko e ako ki he lea Tonga pea ako ki he tukufakaholo faka-Tonga. Ka ‘i ai pē hangē pe ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofongá ‘oku ‘i ai pē mo e ako ia ki he *accounting*, ako ki he komipiuta, ako ki he ngoué mo e ngaahi ako kehekehe ‘o hangē pē ko ia ‘oku lolotonga tu’u he taimi ní. Hangē pē ‘oku ke mea’i Sea pea mea’i he Hou’eiki Mēmipá ko e ngaahi ako ko eni ‘oku lolotonga tu’u pē he taimi ni. Hangē ko e Ako Kolisi Fakafaiakó, *TIHE*, *TMPI* ‘oku, ko hono fakatahataha’i mai pē nautolu eni ki he fo’i sino ‘oku ui ko eni ko e ‘Univēsi Fakafonua ‘o Tongá.

Ko e me’a mahu’inga ko eni ‘e taha na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko e ‘i ai ‘a e fengāue’aki vāofi pea mo e ngaahi me’a ko ē ‘oku mahu’inga ki Tongá ní. ‘A ia ‘oku ‘i he kupu ko ena ‘i lalo ‘oku ‘i ai ai ‘a e faingamālie ke ‘oatu ai mei he Pule’angá ke fai ha sio ‘a e ‘apiakó pe ko e ‘univēsi ki ha va’a ‘oku nau pehē ‘oku mahu’inga ki he langa fakalalakaka pe ‘oku mahu’inga ki he lea Tonga pe ko e mahu’inga ki he tupu faka’ekonōmiká *through* he *policy direction* pe ko e ‘oatu ha

ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he Pule'angá ke fai leva he 'univēsití hano fa'u ha ngaahi polokalama, fai ha ngaahi fekumi makehe ko e 'uhinga ko ha ngaahi me'a 'oku mahu'inga'ia ai 'a e fonua ke fai ha sio ki ai.

Mahu'inga ke 'i ai ha'atau 'univēsití ke 'i ai hotau le'o ki he ngaahi polokalama ako fai ki ai tokanga

Ko e konga foki eni 'oku mahu'inga ai hono fokotu'u hatau 'univēsití ko e 'uhingá leva Sea ke tau lava 'o 'i ai ha'atau le'o 'i he ngaahi ako mo e ngaahi polokalama ako 'e fai ki ai 'a e tokangá pe fai ki ai ko ē 'a e fakama'unga 'a e ngaahi polokalama ako 'a e 'univēsití ko ení. Ka 'oku mole ke mama'o ke pehē pau ke ako lea faka-Tonga 'a e fo'i lēsoni kotoa pē pe ko e 'apiako kotoa pē ka 'e 'i ai e 'apiako ki he lea faka-Tonga mo e tukufakaholo faka-Tongá pe ko e *School of Culture and Language* ko ē he, *and Tonga language* ki hono 'ai fakapapā, hono fakahoko fakapapālangí Sea. Pea ko u fakatauange pē 'oku tokoni atu eni ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4. Mālō.

Tokanga ke 'oua uesia pē fakangatangata fekumi faka'atamai fānau he'etau ngaahi me'a faka-Tonga

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i hono fakahoko mai 'a ia 'oku mahino 'e 'i ai pē mo e ngaahi lēsoni kehe 'e fakakau ai hangē ko e *accounting*. Ka ko u ki'i fakalavelave faka'osi pē Sea ko hono 'uhingá ko e kupu 8(2)(a) 'a ia 'oku pehē, "Kuo pau ki he 'univēsití ke ngāue fakatatau pea mo e makatu'unga 'i he ngaahi koloa mo e ngaahi fakakaukau 'a Tonga." Mahalo 'oku mahino ange Pilitāniá Sea kātaki pē 'a ia 'oku pehē, "*The university shall operate in accordance with and be based on Tongan values and principles.*"

Ko 'eku 'uhinga pē tokangá 'e Sea he ko e 'univēsití foki ko e feitu'u 'oku 'atā ke fehu'i pea fakaanga ai 'a e tokotaha akó kae lava ke ma'u 'a e mo'oni ke ne taki ia. Ko e 'uhinga pē au 'e Minisitā na'a faifai kuo fai ha fehu'i pē pe fakakaukau fakaanga pehē pea fakahoko atu, tuku 'aupito 'a e taungutú, mou tauhi ki he'etau anga faka-Tonga. Ko e faka'apa'apa pea 'e 'alu leva ia 'o lokoloka 'a e 'iló ia ai. Ko e anga pe ia 'a e fakakaukau 'a e motu'á ni Sea 'oku ou 'oatu ... kimu'a pea toki lele 'etau ngāue ko ení. Ka 'oku ou kau au 'i he fiefia lahi mo e poupou 'oku faifai pea tu'u ha'atau 'univēsití fakafonua. 'Ikai ke u tui au ia 'oku pehē kotoa e ngaahi fonua 'i he Pasifiki ka 'oku 'ilonga pē ha fonua 'e tu'u ha 'univēsití fakafonua, oma oma 'ene lalaka kimu'a pea ko e 'uhinga ia e fai atu 'a e fakalavelave 'Eiki Minisitā ko e faka'amú pē ko e 'ātakai ke tau'atāina 'a e fānau 'i he'enu fekumi ki he 'iló tautefito ki he kuonga kuo 'atā ai 'a e 'initānetí mo e fekumi ki he, 'i he ngaluopé ki he 'ilo. Ko u fakamālō ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Mateni Tapueluelu: ... atu Sea 'i he ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Vava'u.

Tokanga ki ha uesia ngaahi polokalama ako 'a e ngaahi potungāue he teu fakalele 'univēsiti

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko 'eku fokoutua hake pē au Sea ke fai pē ha ki'i lave fekau'aki pea mo e me'a mahu'inga eni Sea ki he fonua fakalukufua, pea mahino ki he motu'a ni Sea, na'e talu 'a e lele mai 'a e ngaahi, 'oku 'i ai 'a e ngaahi *training* pea mo e ngaahi ako 'oku lolotonga fakalele 'i he ngaahi Potungāue, 'o fakatatau pē ki he ngaahi fiema'u 'a e Potungāue ko ia.

Sea te u ki'i lave atu pē au Sea ki he va'a ko eni 'a e Potungāue Mo'ui, 'oku 'i ai 'enau *Queen Salote School of Nursing and Allied Health*, pē ko e Ako Neesi fakataha pea mo e Kau Ngāue ko ia ki he Mo'ui. 'Oku mahino 'a e ako neesi ia Sea 'oku fai fakata'u ia, 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Potungāue pea 'oku 'i ai 'a e kau ngāue 'oku nau ma'u monū'ia 'oku nau hiki atu 'o fakahoko fatongia 'i muli, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi va'a ia Sea, ki he ngaahi tafa'aki hangē ko e tafa'aki 'o e nifo, faka'ata 'oku *ad hoc* 'a e *training* ko ia 'o fakatatau ki he fiema'u, 'e lava 'o fai 'a e *training* 'i he ta'u ni, pea *lapse* ai 'a e *training* 'ikai ke lava ha *training* ia he 'oku 'ikai ke fiema'u ia ha ta'u 'e 2 pē 3, pea toki fakahoko 'a e fo'i, 'a e *training*.

'Oku mahino foki ki he motu'a ni he 'univēsiti ko e, 'e malava ke hoko 'a e ngaahi *training* ia 'o hokohoko, 'oku ou faka'amu pē au ke fakahoko foki ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko e ngaahi *training* ko eni 'oku lele lelei pē ko e polisi, mahino pē ki he motu'a ni ko hono 'omai ia 'a e ngaahi *training*, 'oku, tau pehē pē 'oku movetevete holo he 'ū Potungāue, ke fakatahataha'i 'i he malumalu 'o e fakamalu pē 'e taha ko e 'Univēsiti Fakafonua.

'Osi mahino ko hotau fonua kaungā'api ko Fisi pea mo Ha'amoā, 'osi 'i ai honau ngaahi 'Univēsiti Fakafonua, ka ko 'eku hoha'a pē au Sea 'i he 'ikai ke hoko eni ke ne hanga 'o uesia 'a e ngaahi *training*. Ko e kau faiako foki 'oku nau hanga 'o ako'i 'a e ngaahi leseni ko eni Sea ko e kau ngāue fakapule'anga pē. Pea 'oku malava 'a e *training* ia hono fakahoko 'e he kau ngāue. Ko e fie tokoni pē 'a e motu'a ni ia ko e, ke fakatokanga'i 'a e tafa'aki ko ia na'a fokotu'u, mahino pē ki he motu'a ni 'e 'i ai 'a e taimi 'e langa e *infrastructure* ke fakatahataha'i ka ko e taimi pehē ni, 'a ia 'oku mahino pē 'Eiki Minisitā 'e taki taha lele pē ngaahi *training* neongo 'oku 'osi *accredit* pē 'enau ngaahi *training* ki he *TNQAB*, ka ko e mahu'inga ko eni ko e ngaahi *resources* ko eni pea mei he 'ū Potungāue 'oku fakangatangata, pea 'oku ou tui ko 'ene, he kamata 'a e 'univēsiti 'a ia 'e toki 'i ai pē taimi 'e toki, hano fakakakato, ka 'oku 'uhinga pehē 'a e, 'eku ki'i fakahoha'a Sea, ko e ngaahi, mahino 'a e 'apiako ne, pea ko e ngaahi *training* kehe 'oku fai pē 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Potungāue ke 'oua 'e uesia 'i hono fakahoko 'a e polokalama ko eni 'Eiki Sea. Mālō.

Tali ki hano uesia ngaahi polokalama ako ngaahi potungāue Pule'anga

'Eiki Minisitā Ako: Mālō 'Eiki Sea, fakamālō atu ki he ongo Fakafofonga 'i he, taha ia he ngaahi fehu'i mahu'inga pea 'oku mo'oni 'aupito pē 'oku kau ia 'i he ngaahi me'a mahu'inga ki ha 'univēsiti, he, 'e kamata 'aki pē hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4, 'a e tokanga ko ē ki he tau'atāina e faka'ekatemika 'a e ngaahi sino pehē ni, 'a ia 'oku *cover* ia 'i he *section* 13 Sea, 'a e *academic freedom*, pea 'oku 'asi atu pē ai e *section* ko ia.

Me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a Vava'u 14, 'oku, ko e polokalama ko eni 'oku 'omai ki he 'univēsiiti ko e 'ū polokalama 'oku 'osi *formalize* he, ko e ngaahi polokalama na'e *training* mo e me'a 'e lava pē ia 'e he 'univēsiiti 'o kapau 'oku nau ma'u 'a e taukei ko ia ke fakahoko, pē ko 'ete hanga 'e kita 'o 'omai 'a *USP* 'o fakahoko pē ko *FNU*, pē ko e Univesiti 'o 'Okalani he ko e tau'atāina ia 'a e Potungāue, ka ko e taimi ni 'oku 'osi 'i ai 'a e 'ū polokalama foki 'o fakalele 'o fakafou hangē ko eni kuo 'osi *accredit* he ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Ako: ... *TNQAB* ke 'osi ko ia pea hoko atu ko ha *staff nurse* pē hoko atu ko ha 'ofisa polisi. 'A ia ko e 'uhinga leva ia tau pehē pē ko e polisi, polisi foki 'oku fa'a 'ai 'enau kau kateti pea 'omai 'o ako'i nautolu ko 'enau 'osi tau hoko atu ai pē ko e kau 'ofisa polisi. 'Io ko e fo'i *school* kotoa pē pē ko e ako kotoa pē 'e 'i ai 'enau *admission committee* ko nautolu ia 'oku nau hanga 'o talamai ko hai 'e fakahū mai ki he ako, 'a ia me'a tatau pē ia ki he polisi ko hai 'enau kau kateti 'o kapau leva 'oku toe ha ngaahi *space* ke ala hū atu ai ha taha 'o ako faka'ekatemiki 'a e ngaahi lēsoni 'oku nau *offer* ka 'oku 'ikai 'uhinga leva ia 'e 'osi ko ia pea 'alu 'o *police officer* ko e 'ofisa ia ko ia ko e me'a tau'atāina i 'a e potungāue polisi 'enau kau kateti 'oku nau 'omai ke nau ako 'i he ako ko eni pea 'osi pea nau hoko ko e 'ofisa. Me'a tatau pē mo e Potungāue Mo'ui 'omai 'enau kau neesi ke ako'i nautolu hangē pē ko ē 'oku mea'i 'e Vava'u 14 ko kinautolu ia ko eni ko 'enau momēniti pē ko ē hono tali he Potungāue Mo'ui hoko nautolu ia 'o vahe ko e kau *staff* pea ko 'enau lele ai pē nautolu polokalama 'o kapau leva 'e fakakakato fakafiemālie pea nau hoko atu ai pē nautolu 'o hoko ko e kau neesi, ka 'o kapau 'oku toe ha ngaahi *seats* pē ko ha ngaahi faingamālie ke hū atu pē ha taha ia 'o ako neesi pea ako neesi pē ia 'osi ko ia e ako neesi 'alu 'a e kau neesi ia ko ē na'e fili he Potungāue Mo'ui 'o hoko atu ia he kau neesi kae 'alu ia 'o kumi ha'ane ngāue pē 'alu ki Nu'usila pe 'alu atu ki 'Aositelēlia pe ko 'ene toe tohi kole mai ki he Potungāue Mo'ui he ko eni 'oku ne 'osi fakakakato 'a e ako ko ē 'oku tali 'e he *TNQAB* ke hoko ko ha neesi.

Ko e ngaahi *other training* ia ko e *ad hoc training* pē ko ha fa'ahinga ako he tafa'aki makehe hangē ko e *leadership* ko e 'ū ala me'a pehē 'e lava pē he 'univēsiiti 'o kapau 'oku 'i ai ha'ane *capacity* pau 'oku 'i ai ha'ane kakai ke nau fakahoko pē ko e hangē ko 'eku lau 'anenai ke mai leva ha *training provider* pē ko ha taha kehe pe ko ha 'univēsiiti kehe pē ko e *USP* pē ko ha taha kehe 'o fakalele hangē ko e me'a ko ē 'oku angamaheni ki ai he taimi ni 'e lava pē 'a e Potungāue Mo'ui ia 'o 'omai ha taha kehe ha *consultant* ke ne ha'u 'o fakalele ha'ane *training* 'oku 'ikai ke kau ia 'i he polokalama neesi ko eni ako'i ko eni 'a e kau neesi mo e kau mā'uli mo e 'ū ala me'a pehē mālo Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he faka'atā polokalama ako ngaahi potungāue kitu'a na'a fakaako'i ai ha kakai hala

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea toe fokoutua hake Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i hoha’a Minisitā ‘oku ‘i ai e fiefia ia ka ‘oku ‘i ai pē ‘eku hoha’a ko hono ‘uhinga kapau ‘e faka’atā e ngaahi polokalama ko eni ‘i hono *merge* pē ko hono fakataha’i tau pehē polisi ko e neesi mo e ngaahi ‘apiako kehe ‘o fa’u’aki ko ē ‘etau ‘univēsiiti pea faka’atā leva kitu’a ko hono ‘uhinga ke ako e kakai ai tau pehē ko e polokalama ako ko eni kau polisi ‘atā pē ha ni’ihi ia ke ō ako ki ai ke nau ‘ilo ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia kuo polisi. Na’a ha’u pē kau *recruit* ia kau polisi ‘o hū ‘o ako ‘alu atu mo e kau *recruit* ia kau tila nau ako fakataha pē ‘osi pē ko ē ‘enau *graduate* ‘alu ē ‘o polisi ‘alu ē ‘o tila nau fakatou ‘ilo pē ki he Lao tatau pē ka nau toki tau’aki teke pate veimau ai pē ko fē ‘e ‘ilo. Ko e anga pē ‘eku hoha’a ‘Eiki Minisitā na’a ‘ohovale kuo tau toe *educate* tautolu mo ha kakai hala ‘i he taumu’a ‘o e *recruit* na’e ‘uhinga foki e polokalama *recruit* ia e polisi ko e polisi pē ‘oku fakanaunau’aki ‘a e polokalama ko ia ko e founga fakatotolo ko e ‘ilo ki he Lao pea fakanaunau’aki ke fai e ngāue. Na’a ‘ohovale kuo tō ia ki ha kakai ‘oku ‘ikai ke *intend* ia ki ai ko e anga pē ia ‘a e ‘oatu ‘a e fakakaukau kimu’a pea toki fakahoko ‘a e polokalama mālō.

‘I ai komiti ‘e fakafatongia ‘aki fatongia ke sivilivi’i kau hū ki he ngaahi polokalama ako

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga hono ‘omai eni, hangē ko ‘eku lau ko e polokalama kotoa pē ‘oku ‘i ai e komiti ke nau tali pē ko hai ‘e hū ko ē ki ai. Ka ‘oku tau ‘unu’unu atu tautolu ia ki he palani fakahoko ngāue pē ko e *implementation plan* mei he ... ka ‘oku hangē ko ē ko ē ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ko e komiti ko ē tau pehē ‘oku *admission* ko ē ki he polokalama e polisi ko nautolu pē ia te nau sivilivi’i pē ko hai ‘oku fe’unga pea ‘o kapau ‘oku nau pehē mai ‘i he fo’i toko 50 ‘oku kole mai 20 pē ia ‘oku tonu ke fe’unga ke nau hū mai pea te mau falala pē ko kinautolu ko eni ‘oku nau lolotonga tali pē ko eni ‘a e kakai ke nau hū ki he polokalama ako ‘a e polisi ko nautolu pē ia ‘e ngofua ke ‘alu ki ai. ‘A ia ‘oku hangē pē ko eni ki he mo’ui tatau pē mo e *health* ko e ‘ū komiti ko eni

<007>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Ako: ...te nau hanga 'o sivi'i pē ko hai 'oku fe'unga ke hū ange 'o ako 'i he ako ko eni. Ka 'oku fakatokanga'i pē 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, ka ko e 'uhinga pē ia ko e ngaahi *structure* ko eni mo e me'a 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he 'u ngaahi ako ko eni te nau ha'u fakataha pē, te nau fai hono vakai'i pē ko hai 'oku fe'unga ke hū ange ki ai. Kapau 'oku nau pehē pē 'enautolu 'e he fo'i toko 30 ko eni ko e 20 pē 'oku lava 'omai ke u fakavahe'i, ka 'oku taau pē mo fe'unga ke 'oange ha faingamālie ki he toko 10 ko ē. Ko e me'a pē ia 'anautolu ke fakahoko mai Sea. Kae hangē ko 'eku lau, ko e *implementation plan* ia ka 'oku mahu'inga pē ke fakatokanga'i 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu Sea.

Poupou kakato ki he Lao ki he ‘Univēsiiti Fakafonua

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ki'i faingamālie. Kimu'a pē pea u fakahoha'a tapu mo e Feitu'ú na Sea.

Kole ki Tongatapu Fika 4 'oua 'e lava pē 'ene me'a 'ana pea fokotu'u. 'Oku toe ke 'i ai ki'i me'a 'a Vava'u he 'oku fie 'univēsiti mo Vava'u.

Sea, ko e ako, ko e me'a ia 'oku pou pou ki ai hotau Tonga. Kau ia he fuofua lika 'a e mā'imoa 'a e 'Uluaki Fā he 'uhinga 'Ene tali e lotu na'e fofoa'i ai 'a e 'ilo pē ko e poto 'a hono kakai, 'e toe tolonga ange pea toe melino ange 'a hono fonua, ko e 'uhinga ko e maama 'o e poto 'o e 'ilo ko e 'uhinga ia e ako. 'Ilonga pē ia he Fale 'o Ha'a Moheofo, 'a e mahu'inga 'enau leleaki'i e ama takiloa 'o e akó pē ko e 'univēsiti na'e faka'ilonga'i pē 'e he Tama Tu'i Hono 4 kuo Unga Fonua.

Ko e hisitōlia ia 'e 'ikai ke toe *break* ia 'i ha toe 'Univēsiti Fakafonua 'o e Pasifiki, ha fuofua mata'itohi 'i ha 'univesiti 'i ha Pasifiki, ha ngaahi 'otu motu ne kolonia, pea tokoni e lotu ke langa 'enau tu'unga 'o e 'ilo mo e poto fakapotopoto faka-'Otua 'i he 'ulungaanga ma'a mo totonu. Ko e tapuaki ia hotau ki'i fonua ni. Kiate au 'oku ou pou pou 'aupito ki he lao ko eni, he 'uhinga 'o e 'ilo mo e fakatotolo ki he Fale 'o e 'Ilo pea mo e poto fakapotopoto 'i he 'ilo fakangāue, pea mo e fakatupu me'a. Pē ko e hā ha ngaahi lea fakataukei faka-univēsiti 'ae Minisitā Ako, pē ko e hā ha ngaahi lea fakataukei faka'univesiti 'a e Minisitā Ako, kae fai atu pē ha ki'i fakalavelave ai.

'Eiki Minisitā, mau pou pou kakato atu tēpile ko eni ki he langa fonua 'o e ako. Tauange pē ke ke ma'u ivi, pea hangē ki ho'o kau fokotu'utu'u ho'o Kosilio mo e fengāue'aki mo e Pule'anga mo e 'uhinga 'o e Potungāue Ako. He 'ikai fononga hamolemole pē ha me'a, he ko e pole lahi 'oku fai 'e he Feitu'ú na, pea mo e kau matiketika 'o e fale 'o e 'ilo, 'i hotau ki'i fonua 'oku tu'u 'i 'oseni. Pea 'oku tonu ke fepou pou aki hu'ihu'i 'a e ngaahi vai 'oku lelei, ke lava ke inu pea 'aonga ki he ngaahi lotofale 'o e Tonga, 'i hotau ki'i fonua ni pea pehē 'etau tokoni ai e maama 'o e 'ilo, ki hotau māmani 'oku 'o tautolu 'oku tataki kitautolu 'e ha 'Otua Mo'ui.

Ko e ki'i fehu'i pē, ko e ki'i fehu'i tukulalo faka-Vava'u pē eni ia. Lave'i 'e he motu'a ni ko e kamata fo'ou eni 'a e 'univēsiti 'oku te'eki ai fakahuafa. Lave'i pē 'a e lao, hono tuku holo 'i he ngaahi Komiti, maau e Kosilio, ko e Poate 'oku fakamafai'i ke tauhi e pa'anga, ka ki he motu'a ni, ko e langalanga fo'ou ko eni 'o e fokotu'u 'o e 'univēsiti ni, 'oku ou fehu'i fēfē e totongi ako? 'E tatau kotoa pē 'ū *department* ko e 'uhinga ko e lēvolo 'o e kamata fo'ou 'o e ngaahi polokalama. Ko e ki'i fehu'i pē ia, faka'osi i pē. Pehē 'a e na'ina'i 'a e filōsefa mei Vava'u. Ko e heka pē hono foha he vaka ke lele ki Tonga ni 'o fai 'ene ako, ko e lea ia 'a e motu'a, 'alu 'o ako ke ke poto, pea ke ako ke ke vale. Kiate au ko e ki'i lea ...

<008>

Taimi: 1050-1055

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae fatufatu ai ha 'univēsiti lelei 'i hotau Tonga ke teu'i 'a e maama 'o e Tonga ke poto 'o 'ilo e me'a 'oku lelei ko e afe mei he kovi ko e 'univēsiti ia. Ke 'oua te tau 'ilo pē me'a 'oku kovi he 'etau ako lava he 'univēsiti kae kei fai pē he 'uhinga 'oku tau pehē ko e poto ia. Pea ke ako ke ke vale ko e vale hūfanga fakatapu ke tau 'ilo hotau Tonga hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu Fika 4 ke tau 'ilo 'etau kavei koula tali si'i 'etau ō tali 'a e ngaahi 'ulungaanga e uēsiti he na'e 'ikai ke tau tupu tautolu ha mo'ui he peleti mo e ipu mo e *coffee* mo e *tea* mo e hu'akau 'a e pālangi. Na'a tau mo'ui pē kitautolu hotau Tonga 'i he fo'i niu mata, me'i niu ha ki'i mata'i ika pē ko ha fo'i siaine, mo'ui lelei ai e Tonga ia pea poto

e Tonga ia. Teuteu ha'u e afā 'osi 'ilo he Tonga ia te me'a ke fai. Ki ha 'univēsi lelei ka 'oku langa he Feitu'u na ko u lave'i ko e ki'i fa'unga eni ke teu'i ai e Tonga 'i he tapa 'o e mo'ui 'e lava e ma'u e 'ilo fiemālie pea langa 'ene mo'ui he 'uhinga e 'ilo e na'e teu ki ai, kae 'oua mu'a ke hoko 'a e fe'amokaki ke ngāue'aki 'ene 'ilo ke fakamovetevete 'i he lolotonga 'a e lelei 'a e fonua.

Talamonū atu 'Eiki Minisitā ka ko u pou pou kakato atu ko e anga pē ia e ki'i lea fakatauhi fonua 'ikai ke u lave'i e 'univēsi he nau ki'i hala makini hala ta'anea au he faha'i ko ē ka ko e anga pē e pou pou, pou pou kakato atu ki he langa fonua 'i he 'uhinga mo e fakatotolo ki he Fale 'o e 'Iló mo e fokotu'u 'univēsi ko ena pea 'oku mau talamonū atu mo e lotu fakafeta'i mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i faingamālie.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Ke fakakau ngaahi me'a faka'ulungaanga he teu fokotu'u 'Univēsi Fakafonua

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Hou'eiki Kapineta pehē ki he Hou'eiki Nōpele, Kakai e Fonua. Sea tu'u pē ke u fakafofonga atu Loto Ha'apai 'i he makamaile pē ko e *legacy* kuo 'omai ki hotau Fale ni 'Eiki Sea. 'ikai ke u tui 'Eiki Sea 'oku ai ha taha he fonua ni te ne toe fehu'ia 'a e mahu'inga 'o e fakakaukau pea mo e lao ko eni 'Eiki Sea. Ko ia ko u loto pē ke u fakafofonga atu 'a e kāinga 'Otu Ha'apai 'Eiki Sea 'i he, ke mau lava pē ke u fakahā atu 'a e mahu'inga pea 'oku ou tui 'oku loto taha 'a e kāinga 'Eiki Sea ke pou pou ki he fakakaukau ko eni e 'univēsi.

'Oku 'omai 'e he fakakaukau ko eni 'Eiki Sea 'a e ngaahi 'ū me'a lahi ki he'eku fakakaukau 'a e motu'a ni fakakaukau he taimi lahi 'Eiki Sea ki he ngaahi faingata'a pea mo e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'ikai ke ai ha fa'ahinga *resource* ki he *majority* 'o e fonua ko eni 'Eiki Sea ke nau 'alu 'o tafe, fakatafe honau ngaahi talēniti ke nau a'usia ha tu'unga ma'olunga 'i he mala'e 'o e ako 'Eiki Sea.

'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e taha 'o e ngaahi fakakaukau 'o e ngaahi fonua 'ātakai 'o e kaungā'api na'e toka he'enu fakakaukau 'Eiki Sea 'a e 'ataakai 'a honau kakai mo e tu'unga 'o 'enu mo'ui mo e ngaahi tapa kehekehe ngaahi me'a kehekehe ngaahi fekitoa kehekehe 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē au 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u tākaki 'a'aku ia pē ko ha'aku fehu'i. Ko u fakahā atu pē 'Eiki Minisitā 'eku fiefia 'i he faifaiangé pea tau a'u 'o fokotu'u ha ako 'univēsi 'i he fonua ni. Lave'i pē he motu'a ni 'Eiki Sea ko Tonga ni mahalo 'oku ma'olunga taha he *literacy* 'i hono 'i hono fakahoa fakapēseti ki he Pasifiki na'a mo māmani 'oku kau 'a Tonga ni 'i he ma'olunga taha pēseti 'i he *literacy rate* pē ko e lava 'o laukonga pē ko e ako. Kapau te tau fakahoa 'Eiki Sea ki he ma'u mata'itohi ki he kau Toketā mo e ngaahi mata'itohi pehē 'oku toe kau pē mo Tonga ni 'Eiki Sea 'i he pēseti ma'olunga fakatatau ki he *population* hotau ki'i fonua.

Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku, kuo taimi ke angi mai 'a e fo'i 'a e fo'i nota ko ia ke fakatō mai ki he 'atamai 'o e kau taki he fonua ni 'Eiki Sea ki he faifaia pea tau a'u ki he 'aho ni. Ko ia ai ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Mo'ale Finau: ... 'E hou'eiki tautefito ki he Minisitā ko ení, ko e Minisitā ko eni foki Sea mei Ha'apai pea he 'ikai ke pehē ke tapu ke u fakahā atu he Falé ni 'Eiki Sea 'oku fakapipiki 'i he fo'i fakakaukau ko ení 'a e fo'i fakakaukau ko ē 'o e Lea'aetohí. Ko e Lea'aetohí 'Eiki Sea ko e lea ia 'a e tohí ko e fuofua 'univēsiti ia. Pea ko e 'univēsiti ia ko ia Sea, ko e 'univēsiti ia 'a e 'Uluaki Fā Tupou 1.

'Oku hanga 'e he Minisitā ko eni 'Eiki Sea 'o 'omi e fakakaukau, 'oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino 'oku 'i ai e totongi ako. 'Oku 'omi he 'oku 'i ai ki'i fo'i fakakaukau ia 'Eiki Sea ko u ki'i tohi hifo 'oku pehē, 'e 'atā 'a e fānau akó ke nau kau ki he fekumí. 'Eiki Sea ko e fo'i lea ko e fekumi ko e lea pule ia 'o ha 'univēsiti 'i mamani, 'a e fekumi. 'E lava pē 'e ha taha he 'univēsiti ko eni 'o fai ha fekumi ke ne ma'u 'e ia ha ngaahi faito'o pe ko ha ngaahi fekumi fakasaienisi ki ha fā'ahinga mala'e pe. He 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he fakakaukau ko ení 'o fakatahataha'i 'a e ivi 'o e fonua ko ení ke faka'aonga'i 'a e poto faka'ekatemika.

Tau vakai ki he kupu ko eni 'o e tau'atāina faka'ekatemika 'oku lahi 'aupito 'oku lahi 'aupito. 'E tau'atāina, 'oku 'i ai ki'i fo'i kupu ne u ki'i tohi'i hifo 'o pehē, he 'ikai ke fai ha ilifia ki ha tautea kapau te te hanga 'o *express* 'ete fakakaukau faka'ekatemiká pe ko 'ete fakakaukau. 'Ikaiki ke u hanga 'o fakapapau'i pe na'e fai hano muimui'i 'e he kau fā'u lao ko eni Sea 'a e ngaahi ola pe 'oku 'i ai ha ngaahi *consequence* 'o e ngaahi nunu'a 'e a'u ki ai hotau fonuá 'e a'u ki ai hotau fonuá 'i he taimi 'oku folahi mai ai e tau'atāina faka'ekatemika. 'Oku ou tui pe Sea na'e 'osi fai 'a e *feasibility study* hono ako'i, hono fakakaukau mo hono fakatotolo'i 'a e ngaahi nunu'a 'e a'u ki ai e fonua ni 'i he taimi te tau hanga ai 'o *implement* 'a e fo'i fakakaukau fakaako ko eni 'oku 'omai ki he fonua 'Eiki Sea.

Ka neongo ai 'Eiki Sea 'oku ou tui pe au ki he maama 'o e akó mo e 'atamai hangē ko ē 'oku tau a'usia 'i he 'aho ni. 'a ia ko e maama fakaefakakaukau te ne lava 'e ia 'o pukepuke hotau lotó mo e loto e Tongá mo e ngaahi to'u tangata 'i he kaha'ú ke 'oua te nau *abuse* pe te nau hanga 'o pā'usi'i 'a e poto te nau ma'u mei he 'univesiti ko eni Sea. Ko ia ai 'oku 'oatu pe ki'i poupu ko ení ki he 'Eiki Minisitā fakatauange pe mo e talamonū 'e hoko e 'univēsiti ko ení ko ha 'univēsiti lelei pea 'ikai ke ngata pe hono ako'i ai 'Eiki Sea e ngaahi me'a faka'ekatemiká kae hangē ko e fonua ko ē ko Siapani 'Eiki Sea. Ko e fuofua ta'u 'e 2 'i he akó 'oku ako'i ai e *moral* pe ko e *morality* 'a e fānaú ke nau 'ulungaanga lelei.

Ko u fie faka'osi'aki ia 'a e ki'i pōpoaki atu e 'otu Ha'apai ki he 'univēsiti ke fakapipiki mu'a e tu'unga fakamolale, faka'ulungaanga ke hoko ia ko e kongá e 'univesiti ko eni. Ko hono 'uhingá ke ne lava 'o pukepuke e 'atamai 'o e Tongá 'i he 'etau fononga ki he kaha'ú. Ke kei mahino 'a 'etau tukufonua mo e anga 'etau faka'apa'apa ke kei 'alu fakataha pe ke mahiki e tu'unga faka'atamai ki ha tu'unga ma'olunga ka 'e pipiki ai hotau tu'unga 'ulungaanga he ko e me'a ia 'oku lava 'e hotau fonuá. Ko ia 'a e 'atu e talamonū mo e fokotu'u atu, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui

Fu'u mahu'inga tu'uaki atu ki māmani 'a e koloa 'ilo e Tonga

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, Tapu pea mo e 'Eiki

Palēmiá, tapu mo e Hou'eiki kae'uma'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale 'Eiki. Ko 'eku tu'u hake pe Sea ke pou pou ki he lao ko ení pea ki he finemotu'a ni 'a e fu'u mahu'inga 'aupito. 'Oku 'i ai 'a e koloa 'ilo fakatonga pe ko e koloa 'ilo 'a e Tongá, ko e 'ilo mo e poto, poto fakapotopoto mo e 'ulungaanga lelei mo taau. Ko e ngaahi naunau eni 'oku mahu'inga ia 'i he langa fonua ko ia 'o ha'univēsi ke ma'u 'a e ngaahi filosofia, ngaahi *values*, ngaahi *belief*, ngaahi *tradition* fakatonga ke ne hanga 'o teke'i e ngaahi taumu'a akó mo hono fakahoko ko ia 'o e akó pea mo e fekumí 'i he fonuá ni.

Ko hono 'uhingá 'e Sea ko 'etau ma'u ko ē 'a e lava atu ki tu'apule'angá 'oku tau ma'u 'e tautolu 'a e filōsopia mo e *epistemology* pe ko e *nature of knowledge* meí he ngaahi fa'unga ia 'o e Uēsi ke pe ko e ngaahi fa'unga ia 'o e ngaahi fonua lalahi kehekehe. Ka 'oku 'i ai 'a e *body of knowledge* pe ko e *well view* 'a e Tongá ke ne tuku atu ko e koloa ia 'e hoko ia ko e koloa fungani fakamāmani lahi...

<010>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'i he taimi tatau pē 'oku teke he 'univēsi 'a e polokalama akó ki he tu'unga fakamāmani lahi pea mo e *academic freedom*. Ko e tafa'aki eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia ki he 'univēsi ka ko hono 'uhingá 'oku tau *check and balance* 'a e fakafekiki pe ko e ngaahi tau'atāina 'o e fakakaukaú 'aki 'a e fakapotopoto taha ki hotau fonuá ni 'aki 'a e 'ulungaanga lelei tahá. Te tau kei lava pē 'o ako'i 'etau fānaú 'i he kaha'ú ke nau malava 'o tipeiti 'i he 'asenita fakamāmani lahi pe ko e *region* 'o nau taukave'i 'a e ngaahi fakakaukaú ka 'i he founa fakapotopoto mo faka'apa'apa. 'A ia Sea ko e pou pou ia ko u hanga 'o tuku atu ki he ngaahi fakakaukaú ko ení 'i he'ene laka kimu'á 'oku 'i ai 'etau koloa ke tau tuku atu ki māmani ko e koloa 'ilo ia 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia. Mālō Sea.

Pou pou lahi 'a Niuā ki he makamaile teu fokotu'u 'univēsi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Tuku pē mu'a ke u fakalavelave atu ai pē ke u kau atu he pou pou 'i he lao ko ení. Pea ko e tu'u hake 'a e motu'á ni fanongo foki 'oku pou pou 'a Ha'apai. Tu'u pē 'a Niuā ke kau he pou pou Sea 'uhingá pē ke mahino pē 'oku mau, 'oku mau pou pou kakato atu 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e to'o fatongia poto. Ko e makamaile eni ia pea ma'a e fonuá pea mo e Pule'anga 'o Tonga. Pea 'oku 'i ai 'emau pou pou lahi atu 'uhí neongo ko 'emau ki'i ako 'i Niuá ko e *high school* pē taki taha e ongo vahefonuá. Ka 'oku nofo pē ko e meimei ko e ongo vahefonua ko ení tokolahi taha 'ia kinautolu ko e kau *diploma* pē 'oku nau teu'i e fānaú 'i he foomu ono a'u ki he foomu fitu. faiako pea 'oku nau taukei. 'A ia ko 'eku 'iló ka 'iloangé kuo tu'u e 'univēsi ko ení 'e toe faingofua ange ke 'omi kinautolu ke nau ōmai 'o kau 'i he, 'i he ako 'i he 'univēsi ko ení pea 'ikai ngata ai pea mo Tonga ni pē.

Tui lava ke teu'i he 'univēsi 'a e tukufakaholo 'a e Tonga

'Oku, ko u hanga 'o fakatokanga'i hifo he kongá hono 3 'o e peesi 4 ko e ngaahi va'a mo e ngaahi

‘apiakó. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i konga fika loma faka-3 fika fakalomá 3, ‘apiako ki he tukufakaholo pea mo e lea faka-Tonga. Sea ko u tui kuo faka’au ke mole e leá ia hotau fonuá ni. Pea ‘oku ‘i ai mo e ki’i lea foki ‘a Niuafo’ou ‘oku feinga ke fakatolonga. Ko u tui na’á lava ai leva pē ‘o hū ai pē mo e ako ko iá he ‘i ai mo e fa’ahinga ia ‘i Niuafo’ou te nau si’i lava mai mo nautolu kau he ako ko ení. Ko u tui ko e tukufakaholó ‘e lava teu’i heni. Ko e leá ‘e lava mo ia. Pea ko u tui ko e, ko hono lelei ení ‘o e ‘univēsítí ke lava fakatolonga kātoa kātoa ‘a e ‘ū naunau ko ení. He ko e Tongá ko e kakai ‘oku naunau’ia pea koloa’ia. Pea ko u tui ko e ‘univēsiti ko ení te ne hanga ‘o langa hake hotau fonuá pea langa hake pea mo e Pule’anga ke a’u ‘a Tonga ki he tu’unga ma’olunga ‘aupito.

Fokotu’u ke fakafekau’aki ‘a e ‘univēsiti mo e ngaahi fonua kehe he Pasifiki

Ko e ki’i fokotu’u pē ‘e ‘Eiki Minisitā ke tau fakafekau’aki mu’a pea mo e ngaahi vahefonua ngaahi pule’anga kehe. ‘Oku ‘i ai foki e ki’i fanongo ka ‘alu ha taha ki he ‘univēsiti ko ē ‘i Fisi pea ha’u ia ka ‘alu ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia mo ha ki’i sitifikeiti ‘ikai ke fa’a lava ia ‘o hū ‘o ngāue ai pe *apply* ha’ane ngāue. Ka ‘oku ou tui ‘e fu’u mahu’inga ‘aupito mo’oni ke fakafetai’aki mo ia ke tau fengāue’aki ke kehe ‘a Tonga ia. ‘Osi pē mei heni he ‘univēsiti fē pē ha fonua ‘e ‘alu ki ai lava kātoa pē ‘o fakahoko pea lava ‘o ma’u ha ngāue ai. Ka ko e pou pou atu ia ‘a Niua ongo Niua ki he ‘univēsiti ko ení mālō e ngāue lelei ‘Eiki Minisitā. Fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngoue.

Ke fakatokanga’i uesia e fonua he tau’atāina faka’ekatemika

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole pē ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’una. Ko u lave’i pe au ko e Minisitā Akó ‘oku ne fiema’u ke fai mo pāloti. Ko e, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ia fakamolemole hūfanga he fakatapu Hou’eiki. Sai ‘aupito pē kupu 11 ia fekau’aki pea mo e ‘ū va’a ki he akó. Kupu 13 fakamolemole. Tau tau’atāina ‘a e kau ‘ekatemika pe ko e kakai ko eni ...

<002>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... pea ko ia ‘Eiki Sea. Kapau te mou me’a ki he fika 11 Sea, ‘oku ‘ai atu pē ‘e au ke mea’i ‘e he Minisitā, ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi me’a ‘i he ngāue fakapule’anga ‘oku tapu ke fakapolitikale, ko u tokanga ki he me’a fakapolitikale Sea, lahi ‘a e uesia ‘a e ngaahi fonua lahi ‘i māmani, he ngāue ‘a e tau’atāina ‘a e kau ako faka’ekatemika ‘Eiki Sea. ‘Aki pē ‘enau fakakaukau ‘o liliu e ‘ū Pule’anga ‘Eiki Sea, ka ke fakatokanga’i mu’a ‘Eiki Sea ‘a e me’a ko eni.

Kapau te mou me’a ki he kupu 2 (a), (ii) kapau te mou me’a ki heni, pea ‘oku ou faka’amu pē ‘Eiki Minisitā ke ke ki’i tokoni mai pē, pē ‘e lava pē ia ‘o tonu pea ‘e lava pē ia ‘o hala, kau ki hono fakakikihi fakaako ‘o tau’atāina mei hono sivi’i pē sāuni’i, ka ‘oku faifai ange pē kuo fai ha’anau fakafekiki fakaako ‘i Tonga ni ‘a e ni’ihi poto ko eni, pea nau ‘ahi’ahi’i ke nau hanga ‘o sivi’i ‘a e me’a fakapolitikale ko ia Sea. A’u pē ki hono sāuni.

Sea ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga ki ai kupu 13 'Eiki Sea, ki he tau'atāina 'a e tokotaha ako faka'ekatemika ko eni Sea, koe'uhi na'a 'i ai ha ni'ihi te nau toitoi mai 'Eiki Sea 'i he 'apiako, 'oku ke mea'i lelei pē 'Eiki Sea 'a e me'a na'e hoko 'i Siaina, me'a na'e hoko 'i Silia 'i Loma ko e ngāue 'a e kau ako faka'ekatemika. 'Oku 'ikai ke totonu ke tau toe a'u ki ha tu'unga pehē 'Eiki Sea, na'a faifai kuo tō ha lo'imata 'i he fonua ni, 'i he fu'u tau'atāina e ni'ihi ko eni 'Eiki Sea.

'Ai pē 'Eiki Sea ko e anga 'eku talanoa ko eni 'Eiki Sea ko e me'a faka, ko e Pule'anga 'o Katafi ko e me'a tatau pē 'Eiki Sea na'e hoko 'i he me'a ko ia 'Eiki Sea. Kae kehe 'Eiki Sea fakamolemole pē 'oku tonu nai 'eku ki'i fakaofiofi atu 'Eiki Sea, ka kiate au 'oku ou pou pou au ki he fo'i lao.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole kau ki'i fehu'i pē ki he Minisitā pē 'oku 'asi koā ha *faculty politic* heni 'oku hangē kia au ko e saienisi pē eni ia mo e *I mean* 'ikai ke 'i ai ha ako pehē ia 'oku 'asi he lao.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau te ke me'a hifo ki he kupu 11, va'a ki he ngaahi pisinisi fakapule'anga 'a ia kuo pau ke kau ai 'a e ngaahi 'apiako ko eni, 'apiako pisinisi 'a e Pule, 'a e mo e fakapule'anga, 'oku malava pē ke hoko e ngaahi me'a ko ia Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ako: 'Ai pē ke u ki'i kole tokoni atu hena. Pau pē 'oku mou me'a atu kuo 'osi tamate'i kātoa 'a e 'ū me'a ko ena, he ko e 'uhinga he 'oku toki fokotu'u ia he kosilio, pea ko e kupu 13 ko ena 'a e fika 2, ko e fika 3 'oku hoko hake ai, fakatatau ki he lao, mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea, fokotu'u atu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ...

'Eiki Sea: Minisitā Polisi.

Pou pou ke tali Lao 'Univēsi Fakafonua he ko e faingamālie fakaako 'inasi ai fonua

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea, koe'uhi kae fai atu pē ha ki'i fakahoha'a 'o fekau'aki pea mo e lao ko eni 'Eiki Sea.

Sea 'oku fai 'a e pou pou ki he lao ko eni ke lava 'a e fo'i fakakaukau 'o ngāue, ka ko u fanongo ko ē ki he anga ko ē feme'a'aki hanga 'etautolu ia 'o veteki pea fakaanga'i 'a e me'a ia ka tau feinga mu'a ke paasi 'a e lao, ke 'uhi ke lava 'a e fo'i fakakaukau 'o ngāue, kae toki fai hono veteki 'o'ona ia kimui, mo fai hono fakalelei'i, he koe'uhi 'e, he ko e me'a ko eni ko e ako 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha ngata'anga 'o e maama ia ki he fekumi, pau ke fai ia, pea ka ko hono mahu'inga ke tau hanga 'o kamata.

Ko e fo'i me'a pē 'e 3 'Eiki Sea 'oku fai ki ai 'a e tokanga ai ko ē ki he 'univesiti ko eni. 'Uluaki, ke fakafaingamālie'i 'a e kakai 'o e fonua ki he ako, 'uluaki ia. Ko 'etau fānau ko ē 'oku nofo mai ko ē pea mei he *high school* he ta'u 'oku meimei toko 2000 ia he ta'u, mahalo ko ha toko, pē 'oku a'u 'o toko 100 'oku ma'u 'a e faingamālie ko ē ke o ko ē ki he 'univēsi. Ko e taimi ko ē te tau tali ai ke fokotu'u 'etau 'univesiti 'Eiki Sea, faingamālie ange 'a e fānau Tonga ke nau ma'u 'a e faingamālie fakaako, ko e 'uluaki ia.

Ko hono ua 'Eiki Sea, 'oku fai foki 'a e hoha'a ki he totongi, 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o fakasikolasipi'i 'etau fānau, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Ako ke fai ai 'a e ngāue ko eni, hangē ko ē ko e ako neesi, te ke hū koe 'o neesi pea ke hū mai pē ko e mei he neesi 'i he polokalama ako ko ia, 'oku 'uhinga ai ko ē hono tānaki ko ē ako ko e *School of Nurse* ...

<005>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Polisi: ... Ko e Va'a ia 'o e 'univēsiti. Ko e *school of police* ko e va'a ia 'o e 'univēsiti ka nau fanongo 'anenai 'oku fai e hoha'a 'o pehē na'a 'ilo ange 'oku hū mai ha kau tila ia 'i he *recruit*. 'Eiki Sea ko e *recruit* ko e kakai ia 'oku ako'i ko ē he polisi pea 'oku fakakau leva e polokalama ko ia ki he polokalama ko eni ko ē ko ē 'a e 'univēsiti kae ha'u mei he kau *recruitment* ko ē 'a e polisi. Ko e me'a ko ē 'oku fai e fiefia ia ko ē he tafa'aki ko ia 'Eiki Minisitā Ako ke'uhi ke toe ki'i faka'ai'ai e kakai ke nau ki'i manako ange ki he ngāue fakapolisi. 'Uluaki, ko e 'asinga ai e kovi 'e ne vahe mo e faingata'a 'e ne ngāue ka 'oku pau foki ke muimui 'a e fakalalaka ko eni ko ē 'o e polisi ki he ako, he 'oku malava pē *recruit* 'Eiki Sea ke 'alu e polisi 'o 'alu 'o ako lao he 'ikai ke pehē ke nofonono pē he polisi 'ata'atā, tau pehē he 'aho ni fiema'u he polisi ke tau sivi pē 'etau faito'o konatapu 'i Tonga ni, kuo pau ke 'alu 'a e kau ako fakasaienisi ke nau lava 'o fai e ngāue ko ia pea 'oku kau ia 'Eiki Minisitā he me'a mahu'inga 'aupito he 'oku totongi he potungāue 'a e lau miliona he ta'u kae 'ave 'etau faito'o konatapu 'o sivi mei muli, 'uhinga? he 'oku 'ikai ke tau lava 'o ako'i 'etau fānau, ka ko 'e ne tu'unga ko eni ko u tui 'Eiki Minisitā 'e toe manakoa ange 'a e polisi heni he kuo pau ke lava 'alu 'o ako saienisi 'alu 'enau kau ako lao 'alu 'enau ... ki he 'ū mala'e kehekehe ka koe'uhí 'oku ne lava 'o faka'atā 'a e potungāue ke toe manakoa ange ka ko e me'a ko ē 'uluaki ko ē 'oku fai ki ai e tokanga ki ai 'a ē na'a ku fakahoha'a atu ki ai 'anenai.

'Uluaki ma'u faingamālie 'o e fānau ako Tonga 'i Tonga ni. Ua faingofua fakapa'anga ke ako'i 'etau fānau. Pea ko e me'a 'oku fai ai ko ē poupu ki heni mou 'ofa mai 'o tukuange e fo'i Lao kae toki veteki atu ia ka koe'uhí tau feinga'i ā ke lava e 'univēsiti koe'uhí ka tau lava 'o manga he 'uluaki sitepu ka tau toki vakai atu ki he 'ū sitepu ko eni ko ē hono hoko tolu mo e fā ko e poupu ia Sea mālō 'aupito.

Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga fakataha mo 'e ne ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki

Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu loto kotoa e Hou'eiki toko 21.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA KI HE 'UNIVĒSITI FAKAFONUA 'A TONGA 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU'UTU'UNI KI HE FOKOTU'U 'O E 'UNIVĒSITI FAKAFONUA 'A TONGA MO E NGAHI ME'A FELĀVE'I.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki

(1) Kuo pau ke ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga mo 'e ne ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu,

Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu loto kotoa e Hou'eiki toko 21.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Ako.

Fakamālō'ia Pule'anga fakapaasi Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea fakamālō ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ho'omou loto lelei kae tali 'a e ki'i Lao ko eni ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga. Sea na'e ki'i lele atu 'a e motu'a ni ki he 'otu Ha'apai 'o fai e ki'i faka'ilonga'i e ta'u 20 ko eni 'o Ha'apai *High School* he uike kuo 'osi ko u fakamālō atu ki he ongo Fakafongonga kae 'uma'ā 'a e Kovana he ...

<007>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā Ako: ... poupou na'e fai ki he ngāue ko eni. Pea na'e fakamahino'i ai pea mo fakamanatu ai 'a e Tō Folofola 'Ene 'Afio hono tanupou ko eni e ako ni 'i he 2000 'Akosi 2000, 'a ia na'e Tō Folofola ai 'o pehē, ko e toe fakamanatu pē eni ia Sea. 'Oku ou tui lahi ko e *high school* fo'ou ko eni, 'e hangē ia ha kaha'u ko ha vaitafe 'i Ha'apai ni, ke tafe atu ha kakai ne teuteu'i, ke nau 'alu ki ha ngaahi ako'anga ma'olunga ange pea nau foki mai 'o fai ha me'a 'aonga ma'atautolu 'i Tonga ni. Ko u tui ko e fakakaukau pehē ki he 'univēsiti ko eni, pea na'e hangē ko e me'a ko eni 'a e Fakafofonga Ha'apai kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, fekau'aki ko eni mo e ngaahi taumu'a 'o e 'univēsiti, na'e toe fakamanatu ai 'e he motu'ā ni, 'a e Fo'i 'One'one kae 'uma'ā 'a e kau ako tutuku. 'I he me'a he katoanga tatau 'a e 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ko ia, 'i hono tanupou ko eni 'o e 'apiako ni, na'a ne pehē ai, na'a ne me'a ai, ko e pehē ko ē fokotu'u 'o e 'api ni, ke lava leva ai 'o fakahoko ai 'a e pou tuliki 'o e ako.

'A ia ko e **ako ki he 'ilo, ako ki he fakahoko fatongia, ako ke te 'ilo hoto tufakanga, mo e ako ki he fetokoni'aki.** Fakatauange pē Sea ke hoko e ki'i 'apiako ni ke muimui ki he ngaahi pou tuliki ko eni pea hoko ko ha vaitafe 'i he 'Otu Tonga ni. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Ako, Hou'eiki kuo tu'utu'uni 'etau taimi ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1150-1155

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakamālō atu he lava 'o fakakakato e Fika 4.6 'etau 'asenita pea te u kole atu ke tau foki mai ki he kamata 'etau 'asenita 'a ia Fika 4.1 Lipooti 8/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Pule'i 'a e Ala hoko ha Fakatamaki 2021 ko e Lao Fika 10 eni 2021 te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e lipooti fakahū mai 'e he Komiti Lao.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole laumālie lelei pē.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Ko u fokotu'u atu pē kapau 'e tā ngata 'aki ho'o 'asenita ke fokotu'u atu mu'a 'a e Lipooti e 4.5 ki'i Tohi Tangi 'uhinga kapau 'e laumālie lelei ki ai pea toki foki mai ki he ngaahi Lao 'o e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Kātaki pē ko e Tohi Tangi ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo e 4.4 ke alea'i fakataha pē.

Lord Tu'i'āfitu: Fakafeta'i mālō. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke hoko atu.

Lipooti fika 8/2021 Komiti Lao fekau'aki m e Lao Fakaangaanga fika 10/2021
Kalake Tēpile:

Lipooti Fika 8/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

'Aho 20 'o 'Aokosi 2021

Lord Fakafanua,

'Eiki Sea,

Fale Alea 'o Tonga,

NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'una e Lipooti Fika 8/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 10/2021. Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'a e Ala hoko 'o ha Fakatamaki 2021.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou fakatokanga'i pē lipooti ko eni kamata he peesi 8, 9, 10, 11, 12, 13 mo e 14 'oku 'i ai e ngaahi fakatonutonu ai. Te u kole atu pē ki he Sea e komiti ko eni ke fakama'ala'ala mai e ngāue e Komiti Laó.

Ngāue 'a e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 10/2021

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mālō e ma'u e faingamālie ke u fai atu ha lipooti ki he ngāue na'e fai he Komiti Lao fekau'aki pea mo e lao mahu'inga ko eni 'Eiki Sea.

Lao ko eni 'Eiki Sea neongo 'ene nounou ka 'oku kau eni he lao matu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito hono fakahū mai 'Eiki Sea koe'uhí ko hono fuofua fakahū mai eni 'o e Lao mei he Potungāue MEIDECC ke ne fakapapau'i 'oku fekaukau'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he taimi 'e hoko ai fakatamaki fakanatula 'Eiki Sea ke fakalao'i. 'A ia 'oku mahino pē foki 'Eiki Sea na'e fononga mai 'a e potungāue ko eni te'eki ai ke fokotu'u ha lao ia ke ne hanga 'o pule'i pea muimui ki ai 'a e ngaahi, ha ngaahi kupu pē fa'ahinga sino pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki pea mo e fakatamaki fakanatula, ko hono toki fa'u eni 'Eiki Sea.

Ko ia Sea na'e fakahoko he komiti honau fatongia 'i he Tu'utu'uni 131 kae pehē ki he Tu'utu'uni 175 ka kou fakakau atu mo e 125 kupu (4) ko 'ene kakato kātōa ia 'Eiki Sea 'a e tu'utu'uni kuo pau ke sivi'i 'aki 'e he komiti 'a e ngaahi lao kotoa pē 'a e fonua. Pea 'i he'ene pehē Sea na'e 'omai tukuhifo 'a e lao ko eni 'Eiki Sea pea na'e fakaafe'i mai 'a e CEO pea mo e kau ngāue 'o e

MEIDECC lava ke nau fakamatala 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e fiema'u 'o e 'ū tu'utu'uni he 'oku kau he fiema'u ko eni 'Eiki Sea kuo pau ke fai ha ngaahi *consultation* kuo pau ke fai ha ngaahi alēlea faka ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: ... fonua, alēlea mo e ngaahi kupu fekau'aki, ngaahi *stakeholders* pea mo e ngaahi me'a kehekehe hono sivilivi'i pea na'e fakapapau'i 'e he komiti 'Eiki Sea fakatatau ki he 125 kupu (4) fiamālie e komiti na'e lava 'o foua kotoa, kotoa 'a e ngaahi *process* mahu'inga ko eni 'Eiki Sea. Ka neongo ia 'i he Kupu (131) 'Eiki Sea, Tu'utu'uni 131 na'e toe fiema'u pe 'e he komiti ke toe fai pe ha'anau ngāue 'Eiki Sea faka-*consultation* pea na'e toe 'i ai leva mo e fo'i uike na'e toe fai 'a hono tuku 'a e lao ko eni 'Eiki Sea, uike 'e 1 na'e tuku atu ia 'i he *website* ke fai mai ha ngaahi *submission* pea ko e ola ko ē 'o e toe tuku atu ko eni 'Eiki Sea na'e 'ikai ke toe tuku atu ko eni 'Eiki Sea na'e 'ikai ke toe fakahū mai e *submission* ia he 'osi e fo'i uike ko eni pea na'e fakamā'opo'opo leva 'Eiki Sea 'a e lao ko eni pea 'oku fiamālie e komiti ke fakahū mai ki he falé ni pea mo e ngaahi fakatonutonu ke fokotu'u atu ke tali 'e he Fale Alea 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a pē taha ko u fie 'oatu heni 'Eiki Sea 'a e ki'i kongā mahu'inga 'aupito ia ki he komiti 'a e ki'i kongā ko eni 'oku fakalao'i 'a e ngaahi kupu ko eni ko e *clusters* pe ko e ngaahi kulupu he *clusters* 'oku fokotu'u 'o memipa ai 'a e kau taukei mo e ni'ihi kehekehe pe Sea 'oku nau kau 'i he ngaahi *clusters* ko eni. Ko nautolu te nau fakakaukaua hono tokanga'i 'a e taimi 'oku hoko ai ha ngaahi fakatamaki fakanatula Sea. Ko ia Sea 'oku kakato e falala e komiti ke fakahū mai 'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea ki he Falé, mālō.

Ngaahi fakatonutonu kehe he Lao

'Eiki Sea: Ko 'eku fehu'i pe 'aku ki he Sea Komiti Laó na'a mou fakatonutonu e Hingoa nounou 'a e Lao Fakaangaanga ko eni?

Mo'ale Finau: 'Io, mo e fanga ki'i fakatonutonu kehe kātaki Sea, 'i ai ko e fanga ki'i fakatonutonu kehe 'oku fokotu'u atu mo ia Sea ki he Lao Fakaangaanga ko eni ke tali pea mo ia.

'Eiki Sea: Kole ke mou me'a hifo pe ki he Lao Fakaangaanga ko eni peesi 1 ki hono fakalea lolotongá:

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE PULE'I 'A E ALA HOKO 'O HA FAKATAMAKI.

'A ia ko e fakatonutonu ki he 'a e ala ki he 'e ala. Kole pe ki he Kalaké ke 'alu hake ki 'olunga 'o, LAO FAKAANGAANGA KI HE PULE'I 'A E ALA HOKO 'O HA FAKATAMAKI. Ke tamate'i 'a e, 'a e, kae 'ai pe 'a e e.

'Eiki Minsitā Ngoue: Sea, tapu pe mo e Feitu'u na ko e fakamolemole pe ko e Minisitā 'o e MEIDECC 'oku ou tui pe ke ne 'omai pe 'oku tonu nai pe 'e ala hoko pe hoko ha fakatamaki. 'A ia ko e fanga ki'i lea 'oku fa'a angamaheni pe 'oku ngāue'aki 'e he falé ni Sea.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 8/2021 Komiti Lao

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti 'a e lipooti ko eni ke tukuhifo ki lalo. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti fika 8 2021 Komiti Tu'uma'u ki he Lao, fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisita Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Loto kotoa hou'eiki ko e toko 19.

'Eiki Sea: mālō Hou'eiki, kole atu ki he kalake ke lau tu'o ua...

<010>

Taimi: 1200-1205

Lao Fakaangaanga fika 10/2021

Kalake Tēpile: ...

LAO FAKAANGAANGA KI HE PULE'I 'A E ALA

HOKO 'O HA FAKATAMAKI 2021

KO E LAO KE TU'UTU'UNI KI HONO PULE'I 'A E ME'A FAKAFOKIFĀ 'I HE PULE'ANGA

'I HE PULE'ANGA

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa nounou

'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 Lao Fika 10/2021 mo 'ene ngaahi fakatonotonu, fakahā mai ho nima.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea ko e kole pē pē 'e lava 'oatu pē ki'i fakanounou pē 'i he lao ko eni kae 'oua toe fakaongosia hono tukuhifo ki lalo 'e nounou pē. Mālō Sea.

Fokotu'u ke holoki tautea 'oku hā 'i he kupu 84

Ko e kole fekau'aki mahino pē ko e lao mahu'inga ia Sea pea ko u fakamālō atu 'i hono fakamā'opo'opo he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāué 'a e Lao ni 'o makatu'unga 'i he ngaahi taukei kuo tau fou mai ai fekau'aki mo e ngaahi 'ū me'a fakatu'upakē fakatamakí. Ka ko e kole eni Sea fekau'aki mo e kupu 84 'a ia ko e tautea ki ha 'ikai faipau, kupu 84. Kapau te u lau atu Sea 'oku pehē, "Kuo pau ko ha taha 'oku 'ikai faipau ki he tu'utu'uni *order*, tu'utu'uni *rule* pe fekau kuo tuku atu 'e he komiti si'i ngāué 'i he kongā ni, kuo pau ke ne ala mo'ua 'i ha'ane halaiā ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai laka hake 'i he 5000 pē ngāue pōpula 'i ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he māhina 'e 6 pe fakatou'osi.

Sea 'a ia 'oku mahino ko e tautea eni mahalo 'i he kupu, ko e tu'utu'uni 'i he kupu 77, 78, 76, 77 mo e 78. 'A ia ko e taimi pe eni ia 'oku fai ai hono hiki holo 'a e kakaí pe ko e *evacuation*. Ko hono 'uhingá Sea ko e kolé pē 'e lava mu'a ke fakakaukaua e tautea ngāue pōpula mahina 6 ke, ke holoki mu'a 'o mahina pe ā 'e 3. Ko hono 'uhingá ko e pa'anga 5000 'osi fe'unga pe ia ke ne hanga 'o fakalotosi'i 'a e kakaí mei he talangata'a 'oka fakahoko atu ke fiema'u ke mavahe ko hono 'uhingā ko ha fakatamaki pe ko ha sunami 'oku tō mai. Pea 'ikai ngata ai Sea 'oku lava pē ke ngāue pōpula pē ko e fakatou'osi, tautea pa'angá pe ko e toe ngāue pōpula. Pea ko e kole ia na'a lava pē ke holoki e māhina 'e 6 'o māhina 'e 3 kae tu'uma'u pē pa'angá 'a e tautea pa'angá Sea fe'unga pe ia ke ne hanga 'o fakapapau'i 'oku talangofua 'a e kakaí ki he tu'utu'uni kuo 'oatu 'i ha taimi fakatu'upakē pehē Sea. Ko e ki'i kolé pe ia pea fokotu'u atu Sea. Mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Fale Aleá, tapu mo e Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'a e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu mo e kaungā Fakafofongá. Sea ko e peesi 8 'i he peesi 8, hingoa lōloa tatau faka-Tonga mo e tatau faka-Pilitāniá. Ko u fie fakahoha'a atu he me'a ko iá.

Fokotu'u ke to'o fo'i lea ko e ala

Ko e tatau faka-Tongá ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'a e Ala

Hoko ha Fakatamaki 'i Tongá ni. Ko e faka-Pilitāniá 'oku pehē, "*A Bill for an Act to Make Provisions for Disaster Risk Management in the Kingdom.*" Ko u fokotu'u atu au ke fakapekia e fo'i lea ko e "**ala**" he 'oku tonu pe ia ke pehē, Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'a e Hoko ha Fakatamaki 'i Tongá ní. 'Oku tu'u mālie ia mo e fakapālangi. *A risk a Bill for an Act to make provisions for Disaster Risk Management in the Kingdom.* Ko e faka-Tonga ia 'oku pehē ia, *which might occurred or might happen whatever.*

'A ia fo'i lea ko e **ala** ka ko 'ene tu'u ko ē he faka-Pilitānia 'oku ne tuhu'i pau mai pau. Ko ia ko u fokotu'u atu ke to'o e fo'i lea ia ko e ala. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha fakatonutonu kimu'a pea u tuku ange e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā? Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*. ...

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... Tapu ki he Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea ko e kole fakatonutonu ko ē he kupu 84 ‘oku faka’ofa’ofa pē ia ke holo pē ia pea mei he māhina ‘e 6 ‘o māhina ‘e 3 he ko ena ‘oku ala lava pē ia ‘o hoko e 5000 ‘o tautea’i ‘aki ‘a e 5000, pē māhina ‘e 3 pē ko e 5000 fakataha mo e māhina ‘e 3. ‘Ikai foki ko ha pehē ko ha faihia me’a ko e, he ‘oku ‘i ai pē kakai ia ‘oku ō atu ko ē ke *evacuate* mo hola taki’i mo fekau ko ē ke nau hiki ‘oku nau fie nofo pē honau ngaahi ‘api ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe, ka ‘oku fakatokanga’i pē ia mo tali lelei ‘a e kole ko ia.

Ko e kole ko ē ki he faka-Tonga ko eni ‘i he peesi 8, ko e *risk* foki Sea, ‘oku ‘uhinga pē ia ‘oku ‘e ala hoko, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku hoko, ka na’e ‘uhinga pehē hono ‘ai ko ē ‘a e faka-Tonga ki **hono pule’i ‘a e ala hoko ha fakatamaki**, ‘a ia ko e *disaster risks*, ‘oku ‘i ai ‘a e *risk* ‘oku ‘i ai ‘a e ‘e ala hoko pē ‘ikai ke hoko, pea ‘o kapau ‘e hoko mai pea, ka na’e ‘uhinga pehē pē hono ‘ai ko ē ‘o e faka-Tonga ko ia, mālo Sea.

‘Eiki Sea: Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhi foki ko e fo’i holoki ko eni ‘o e tautea, koe’uhi foki ko hono fakamālohia ko ē lao pē ko hono *enforce*, ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ko hono *cost*, he ‘oku, ko e me’a foki eni ia ‘oku ‘osi hoko ia, ‘a e ta’efiemālie ‘a e kakai pea hoko ai ‘a e ngaahi fakatamaki ia ‘oku toe lahi ange. ‘Oku faingofua ‘a e fakamatala ko eni ‘o pehē, hiki, pea ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ia ‘oku ‘ikai ke nau fie hiki nautolu ia, ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i foki he meimei ko e ‘ū lao ko eni ‘e fakahoko ‘e he kau polisi, hono, taimi ko ē ‘oku tu’u ai ha me’a ko ē ke fakahoko pea ‘ikai hoko, pea ‘oku, ko e anga pē ‘eku fehu’i pea, ko ‘eku sio ko ē ki ai ki hono *cost* ko ē me’a ko eni ‘oku fu’u mamafa, ki ha me’a ‘e ala hoko ‘i he ta’efiemālie ko eni.

Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia koe’uhi tau pehē pē kapau te u ‘oatu ‘a e fakatātā ko eni kapau tau pehē ko e Potungāue Fonua. Ko e ‘ai ko ē ke tofi ko ē ha ‘api, ko hono totongi tofi ‘oku pa’anga ‘e 40, ko hono *cost* ko ē ke fakahoko mahalo ‘oku pa’anga ia ‘e 300, ka ko ‘eku ‘uhinga ki he ngaahi fatongia pehē ‘o e Pule’anga ‘e sai pē ia kei lava pē ‘e he Pule’anga ia ‘o fua, ka koe’uhi ko hono makatu’unga ko ē ‘ene hoko ‘oku ne hanga ‘omai ‘a e ngaahi kavenga.

Ka ko ‘eku fie lave’i pē ‘aku ia pea kapau ‘oku fiemālie pē ‘a e Feitu’u na ia ki ai, ki hono holoki ka ko e anga ko ē ‘eku sio ko ē ki hono fakahoko ko ē fo’i fatongia, ‘oku ‘ikai ke faingofua ki hono fakahoko, ko ia pē, ko e fehu’i pē ia Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e me’a pē, tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko e me’a pē ‘e taha ko e *ratio* ko ē e tautea, ko e 5000 ko hono *ratio* ia ko e māhina ‘e 6, pea kapau ‘e holo hifo ‘o māhina ‘e 3, kuo pau leva ke holo mo e tautea pa’anga.

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* ke fakapapau’i mai ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu ko eni.

Tui Pule'anga malava pē holo tautea a'u ki he 2000

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea ko e, tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni. Sea ko e 'asi pē ko ē he lao 'e a' u 'o 5000, 'a ia 'e lava pē ia 'o holo 'a e 4000 pē 3000 pē 2000 'o fakatatau pē ki he fo'i fakafekiki ko ē mo e 'ita 'a e kau sotia he talaatu ko ē ke mavahe, ka ko e palopalema ko eni Sea, 'oku ngali fakahua pē ka 'oku hoko.

Na'e'i ai 'a e afā na'e toki 'osi na'e 'ikai ke fie hiki ai 'a e tangata'eiki pea mo hono ki'i fāmili, 'oku sai pē foki ia kapau ko kita, ko e taimi ko ē 'oku toe uesia ai mo e fāmili, na'e holo 'a e fale 'o nau hao ki he lalo tēpile kai ko ē he fale. Ka na'e 'osi fai 'a e fakatokanga kia kinautolu 'o kole ke nau hiki kimu'a 'i he tō mai 'a e afā.

Ka 'oku tau kei monū'ia pē he 'ū afā lalahi fakamuimui mai ko eni 'ikai ke 'i ai ha mo'ui 'e mole, ka ko e me'a ia 'oku hoko pea mo'oni pē ka na'e 'uhinga pehē pē hono 'uluaki 'oatu ko ē 'a e fakakaukau ke tuku hake ko ē ke māhina 'e 6 mo e me'a. Ko e 'uhinga foki ke fakalotosi'i'i 'aki 'a e kakai pehē. Ka ko e 5000 'oku 'ikai ke lahi ia he 5000 'e lava pē 'o toe ki'i holo'i hifo ai. Mālō Sea.

<005>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Sea: ... Minisitā Fefakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Sea ko e ki'i fie tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* 'a e mahu'inga ko ē 'o e faka'ehi'ehi 'a e *preventing* pea mo e mahu'inga 'a e mahino 'aupito pē 'a e 'uhinga ia ki he lahi e totongi, ka kapau te tau ngāue'aki 'a e fakafuofua ki hono faitu'utu'uni ko ē ke nau faka'ehi'ehi pē 'oku nau fakaongoongo ki he Lao pea kapau 'e tukuhifo ka nau kei maumau'i e Lao pea mole ai ha mo'ui 'e lahi ange mole ia ki he fonua. Ko e me'a ko eni kuo tu'o lahi hono talanoa'i pea ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ke fai ki ai e tokanga 'a e mahu'inga ke maau pea mo tau mateuteu ki ha fakatamaki. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e poupou ki he faka'uhinga ko eni e lahi e tautea ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke si'i tautea'i ka ko e 'uhinga ke faka'ehi'ehi pea fakaongoongo 'i he taimi fakatamaki pehe ni he koe'uhí kapau he 'ikai 'e toki kimui mai 'a hono hopo'i e tautea ka ko e faingamālie ke hoko ai ha mole ha mo'ui pea toe fakamole lahi ange ki he fonua mahalo ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke fai e tokanga ko e ki'i tānaki pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Fale Alea. 'Eiki Sea 'oku mahu'inga e me'a ko eni na'e tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi ko 'ene talangata'a ko eni kapau 'oku lolotonga hoko e fakatamaki ko e polisi mo e sotia 'oku nau o 'o feinga'i 'a e ta'etokanga 'a e fo'i tokotaha, 'e 'alu atu ai 'a e toko 10 feinga'i kapau 'e hoko ha fakatamaki. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke tau fakatokanga'i te tau fa'u 'etautolu e Lao heni ka 'e fakahoko ia 'e he ni'ihi kehe. Manatu'i ko e mo'ui 'a e ni'ihi ko ia 'oku uesia 'i he hoko ko ē 'a e fakatamaki totonu ke tau manatu'i mo kinautolu pea 'oku totonu ke tokanga 'a e kakai 'o e fonua ke talangofua ki he tu'utu'uni ko e 'uhinga pē ki he malu fakalukufua kae hoko 'a e talangata'a 'a

e fo'i tokotaha pē ko hono ki'i fo'i fāmili 'e taha ke uesia ai e toko 10 ki he 20 'i he kau polisi, kau sotia nau fai e ngāue ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā fakanounou mai koe pē 'oku ke tali e fakatonutonu ke holoki pē tu'uma'u pē?

Kole ki Tongatapu 4 ke fakafoki 'ene fokotu'u ke holo tautea

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ki he kole mai ko eni ke fakasi'isi'i ko e fakatonutonu. Ko e tu'utu'uni 'e a'u 'o māhina 'e 6 'a ia ko e lahi taha 'e māhina 'e 6 kae lava pē māhina 'e tolu lava pē 'o māhina 'e fā 'i he faitu'utu'uni 'a e ... 'o tatau pē pea mo e pa'anga pea hangē ko e fakamaama ko eni kuo fai 'e he Minisitā Lao 'a e poloposio ko ē 'a e tautea 'a e taimi ki he sēniti 'o kole pē ke fokotu'u ke *withdraw* pē mu'a 'ene fokotu'u koe'uhī 'oku ou tui 'oku *cover* pē me'a ia 'oku tokanga mai ki ai 'i he fo'i Lao ka ko e 'ū me'a ko ē 'oku hoko mahino kia kimautolu pea mo e lolotonga ko ē 'a e afā.

Sea ko e afā fakamuimui lahi ko ē fakamuimui na'e 'osi 'a e takai ko ē 'a e kau polisi mo e kau sotia mo e kau 'ofisakolo 'o ui pea 'alu leva 'a e *evacuation* lolotonga ko ē 'a e afā mahalo na'e 'osi a'u 'o telefoni 'e tolu ki he nima 'a e kole mai ke nau o ange 'o fetukutuku kinautolu 'oku holo honau fale, fakahoko atu pē he sotia 'oku 'ikai ke toe lava ha 'alu holo ia he taimi ko ia 'oku fu'u fakatu'utāmaki ka 'oku toka...ko e 'uhinga 'eku talanoa ko e taimi pehē 'oku 'ikai ke toe tau lava tautolu 'o fakamahu'inga'i e mo'ui mo e me'a pea ko e kole tokoni pehē 'enau faingata'a'ia 'oku faka'ofa 'aupito ia. He ko e me'a mālie pē na'e iku pē 'ikai ke toe mole ha mo'ui ia, ka ko 'eku kole pē 'a'aku ki he fokotu'u ke ki'i *withdraw* pē fokotu'u ia ko u tui ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'oku 'ilo 'e lava pē ia 'o a'u ki ai pea lava pē 'o si'isi'iange kae tu'uma'u pē mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fakafoki Tongatapu 4 'ene fokotu'u holoki tautea kae tuku ke fakakaukaua pē Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea sai pē Sea ko e mahalo ko e fakakaukau ia ko hono faka'ai'ai e kakai ke talangofua 'i he taimi ko ē 'oku hoko ai ha ngaahi me'a fakatupakē pea ko e ngaahi ta'efemahino'aki pehe ni 'oku mahino 'oku 'ikai ko ha hia 'o tohi 'i he ngaahi Lao Hia 'o pehē ko ha kaiha'a pē ko ha tā ko e anga e mamahi'i he kakai he taimi 'e ni'ihi hono malu'i honau ngaahi 'api pea ko e anga ia e fakakaukau ko e pa'anga 'e 5000 'osi fe'unga pē ia ke fakalotosi'i'aki e kakai. Ko e fu'u pa'anga lahi ia pa'anga e 5000 mo e tautea kaikehe kapau 'oku...

<007>

Taimi: 1215-1220

Mateni Tapueluelu: .. ko e anga e fakakaukau 'a e Pule'anga Sea kehe pē ke fakakaukaua. Na'e 'i ai e fokotu'u atu ke fakasi'isi'i 'a e tautea, 'i he anga e fakakaukau 'oku, kapau 'e tu'u pē e fo'i pa'anga 'e 5000 'iate ia pē kiate au 'osi fe'unga, fu'u lahi ia. Pa'anga 'e 5000 ka pehē atu ka 'ikai ke ke mavahe te ke mo'ua pa'anga 'e 5000 ko hono mo'oní 'e ai e uesia 'a e kakai. Ka 'oku tu'u mo e

tautea ngāue popula pē fakatou'osi ka 'oku ou faka'amu pē Sea ke hiki he lēkooti, na'e 'i ai pē fakakaukau ke tukuhifo 'a e ngāue popula ke māhina pē 'e 3 he ko e talangata'a pē ia. Kae kehe Sea ko u fakafoki atu 'e au 'eku fokotu'u kae tukuange pē ke fai e fakakaukau 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'e Ala Hoko ha Fakatamaki hono lau tu'o 2 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa e Hou'eiki, toko 19.

'Eiki Sea: Lau tu'o 3.

Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'A e Ala Hoko ha Fakatamaki 2021

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA KI HE PULE'I 'A E ALA HOKO HA FAKATAMAKI 2021.

KO E LAO KI HE TU'UTU'UNI KI HONO PULE'I 'A E ME'A FAKAFOKIFA 'E HE PULE'ANGA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga, 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU

Kupu 1. Hingoa Nounou

'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'e ala hoko ha Fakatamaki 2021.

Pālōti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 10/2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'a e Ala hoko ha Fakatamaki 2021 hono lau tu'o 3 mo e ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa e Hou'eiki toko 19.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu ki he Fale 'Eiki ni. Sea ko u fakafofonga atu e Potungāue he fakamālō lahi pea mo e Pule'anga he fakamālō lahi ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, mou laumālie lelei ke tali 'a e lao ko eni. Talu e hoko mai 'a e ngaahi fakatamaki, lele pē ngāue tau *adapt pē adopt* pea mo e ngāue faka-Komiti, pē ko e *clusters*. Ko e 'aho ni, 'oku tohi'i ia ki he lao, fakamā'opo'opo e ngaahi fatongia kotoa, ko e faka'amu ia ke tau a'u atu ki he fakatamaki hoko, toe lelei ange pea vave ange 'a e, pea tau toe mateuteu ange pea vave ange pea mo e tokoni he 'osi ko ia 'a e afā, kae 'ikai ke ngata pē 'i he Potungāue 'a e motu'a ni, kae pehē ki he ngaahi Potungāue. Meimei ko e 'u Potungāue kotoa 'oku mau kau fakataha ke fai 'a e ngāue ko ia ma'a e kakai 'o e fonua. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale ki he taimi 2 efiafi)

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki 'oku 'ikai ke ma'u 'etau *quorum*. Kole atu pē ki he Kalake ke fakapapau'i mai 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku 'i tu'a 'oku te'eki ai ke hū mai. Toe tokotaha Hou'eiki. Kole atu ke toloi e Fale miniti 'e 15.

(Pea na'e toloi miniti 'e 15 e Fale Alea)

<009>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko 'etau 'asenita ngāue 'oku toe hangē ko e ngāue ko ē na'e toki fakakakato 'anenaí 'a ia ko e LAO FAKAANGAANGA KI HA ALA HOKO HA FAKATAMAKI. Kuo lava 'e tau Fika 4.1.

Tau hoko mai eni ki he Fika 4.2 'a ia ko e Lipooti Fika 11, 2021 Komiti Tu'uma'u Ki he Laó fekau'aki eni mo e LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE FE'ALU'AKI. Ko e Lao fika (17) 2021. 'A ia ko e lao taautaha ki he Hou'eiki Mēmipá. Te u kole ki he Kalaké ke ne lau mai e lipootí. Toe fakahū mai mei he Komiti Lao

**Lipooti Fika 11/ 2021 Komiti Tu'uma'u Ki he Laó fekau'aki mo e Lao
Fakaangaanga fika 17/2021**

Kalake Tēpile:

Komiti Tu'uma'u ki he laó

‘Aho 20 ‘Aokosi 2021

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

Fale Alea ‘o Tonga

Nuku'alofa.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 11/2021) Komiti Tu'uma'u ki he lao

‘Oku ou faka'apa'apa atu ki he Feitu'u na fakahū atu e Lipooti fika 11/2021 Komiti Tu'uma'u ki he laó ke me'a ki ai e feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ‘o Tongá.

‘Oku fekau'aki ‘a e Lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga fika 17/2021) Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fe'alu'aki 2021.

Faka'apa'apa atu

.....

Honourable Mo'ale Finau

Sea Komiti Tu'uma'u ki he Lao

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai e peesi 5, fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u ‘a e komiti.

Fakamā'opo'opo & ngaahi fokotu'u he Lipooti e Kōmiti Lao

Kalake Tepile: Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u ‘a e komiti, kuo kakato e ngāue ‘a e komiti ki hono vakai'i ‘a e Lao Fakaangaanga fika 17/2021, LAO FAKAANGAANGA

FAKATONUTONU KI HE FE'ALU'AKI 2021. Pea 'oku fakahoko atu ai 'a e ongo fokotu'u ko eni ki he Fale Alea.

Fokotu'u:

1. Ke tali 'a e Lipooti fika 11 (2021) he Komiti Tu'uma'u ki he laó
2. Ke tali 'e he Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga fika 17/2021 LAO FAKANGAANGA FAKATONUTONU KI HE FE'ALU'AKI 2021 pea mo hono ngaahi fakatonutonú

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea Komiti Lao ke fakama'ala'ala mai e lipooti ko eni fekau'aki mo e Lao Fakaangaangá.

Ngāue 'a e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 17/2021

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he 'Eiki Sea, pehē 'a e fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá ...

<010>

Taimi: 1415-1420

Mo'ale Finau: ... pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpelé pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea ko e lao ko eni na'e tukuhifo ia ki he komiti 'aho 12 'Aokosi ki he Komiti Laó. 'A ia ne 'osi lau 'uluaki foki e lao ia ko eni 'Eiki Sea pea na'e tukuhifo ia ki he komiti ke toe fai ha sio ki ai 'Eiki Sea. Pea na'e, ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea ko e Lao Fakatautaha ia 'a e lao ko eni na'e fakahū maí. Pea na'e fai 'a e tokanga makehe 'a e komiti 'Eiki Sea ki he lao ko eni fekau'aki pea mo e totongi ko ē mo'ua ka ma'u ha taha lahi 'oku 'ikai toe tui hono letá 'i he me'alelé 'Eiki Sea. Pea na'e fai ki ai 'a e tokanga 'a e komiti pea na'e fai leva 'a e fokotu'u ko hono fakatonutonu 'o e lao ko eni 'Eiki Sea.

Ngaahi fakatonutonu ki he kupu 39 & kupu 54

Pea ko e lipooti ko eni 'oku hū 'oku 'omi ai 'a e fakatonutonu ko iá 'a ia 'oku anga pehé ni. Na'e holoki e tautea 'i he kupu 54 'a ia ko e kupu 54 pea mo e kupu 39 'Eiki Sea ko e ongo kupu ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'i he lao ko eni. 'I he kupu 54 na'e holoki e tautea 'i he Lao Fakaangaanga ko eni pea mei he pa'anga 'e 200 ki he pa'anga 'e 100. Koe'uhí ko e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea na'e fokotu'u mai ia fakatonutonu fekau'aki pea mo e tefito'i lao ko iá ke holo pea mei he pa'anga 'e 500 ki he pa'anga 'e 200. 'A ia ko e fokotu'u ia ko ē na'e fakahoko mai ko ē 'e he *sponsor* 'o e lao ko eni 'Eiki Sea.

'I he kupu 54 'a ia ko e tefito'i lao na'e pa'anga 'e 500, fakamolemole kupu 39. Pea na'e hanga leva 'e he komiti 'Eiki Sea 'o toe fakafoki pē ki he 500 'a e kupu 39. Ko 'eku talanoa he kupu 39. Na'e 'osi fai pē foki e talanoa mo e tokotaha ha'ana e laó 'Eiki Sea 'i he tu'unga ko eni.

'I he kupu 54 'a e ko e tefito'i lao pa'anga 'e 500 na'e holoki ki he pa'anga 'e 200 ka na'e hanga

‘e he komiti ‘Eiki Sea ‘o fokotu’u ke holoki ki he pa’anga ‘e 100. ‘A ia kupu 54 ‘oku talanoa ai ‘Eiki Sea ki he *spot fine* ‘i he taimi ko ē ‘oku ma’u ai he polisi ha taha ‘i he hala pea ko ‘ene ‘oatu ko ē tohi fanongonongo ki he tokotaha ko ē ‘e ma’u ko ia ko ia ia ‘oku tukuhifo ‘i he lao ko eni ‘Eiki Sea ke pa’anga ‘e 100. Ko hono ‘uhinga he kapau ‘e foki ki he fale hopo ‘Eiki Sea ‘e kei tu’uma’u pē lao ia he 500. Ka ‘o kapau te ne totongi ‘i he *spot fine* ‘e pa’anga pē ‘e 100 ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e fakatonutonu ia na’e fakahoko ki he lao ko eni ke foki pē ‘a e 500 ‘i he kupu 39 foki pē mei he 200 na’e fokotu’u he *sponsor* foki pe ia ki he 500 ko e fakatonutonu ia.

Pea ko e ko e kupu 54 ‘e ‘alu hifo leva mei he 200 ‘o pa’anga ‘e 100. Ko hono ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘e meimei ‘oku tui e komiti ‘e meimei ke *afford* ange ‘e he kakaí ‘a e fo’i pa’anga ‘e 100 *right away* ‘i ha’anau toe foki ki fale hopo ki he hopó. Ko e ‘uhinga ko e hopo ‘e toe foki pe ia ki he pa’anga ‘e 500 ‘a e hopo ‘i he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau.

‘A ia Sea ko e fakakātoa ia ‘o e fakatonutonu na’e fai ki he lao ko eni pea ko u tui pē ‘oku ‘i heni pē tokotaha ha’ana e laó. Na’e tu’utu’uni he komiti ke foki pē ‘a e kupu 39 ki he pa’anga ‘e 500 ka ko e kupu 54 ‘e ‘alu hifo leva ia ki he pa’anga ‘e 100. ‘A ia ko e fakakātoa ‘Eiki Sea ‘a e tu’utu’uni na’e fai ‘e he komiti pea kuo ‘osi fakakakato ‘a e ngaahi *process* ko eni pea ‘oku fokotu’u atu ke tali ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e komiti ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 ko e lao ko eni ‘oku nounou kupu pē 4, ‘a ia na mou fetongi e kupu 2, 3, na’e ‘i ai ha lau ‘a e komiti ki he kupu 4?

Mo’ale Finau: Ki he ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘a e tēpile kupu 4 ‘o e lao.

Mo’ale Finau: ‘Io ko e kupu 4 ko ē ‘i he laó ‘a ia na’e pehē foki he ‘Ateni Senialé te nau fakahoko e fakatonutonu ko ē he tēpile kae fakahoko e fo’i liliu ia ko eni ko ē ‘i he tefito’i laó ka te nau fakatonutonu e tēpile ke *in line* pea mo e tefito’i lao ‘Eiki Sea. Ka ko u tui ko e me’a mahu’inga heni ko e *spot fine* pa’anga ‘e 100. Kae foki pē ‘a e tefito’i laó ia pe kupu 39 ki he 500. Pea kapau ‘oku te fie hopo te te ‘alu leva kita ki fale hopo pea ko e me’a ia ‘a e Fakamaau ia ke tu’utu’uni ‘o ‘alu ‘o a’u ki he 500 kā ‘oku tui e komiti ‘Eiki Sea ‘e totongi pē he kakai ia e pa’anga ‘e 100 kae ‘oua te nau toe ō nautolu ki he hopo. ‘A ia ko e fo’i laumālie ia ‘o e fo’i lao ko eni ‘Eiki Sea mālō.

...

<002>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

Tu’uma’u tautea pa’anga he kupu 39 kae holo ki he tautea \$100 e kupu 54

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea mo e ‘Eiki Palēmia, ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Ateni Seniale ko hono liliu pē ‘a e tēpile 4 ke ‘alu hifo ki he 100 pea mo e fakalea ko ē ‘o e kupu 54 he ‘oku felāve’i ia mo e tēpile 4, ‘a ia ko e tefito’i lao he kupu 39,

tu'uma'u pē ia 'i he 500, ka ko e 'uhinga ko ē hono liliu 'a e me'a ki he *spot fine* si'isi'i ange leva 'a e 'alu ko ē ki falehopo, lava pē 'o vave ange pē hono totongi.

'A ia ko e me'a ia na'e tali 'e he komiti e 100, pea ko e me'a foki ia 'a e Fale ni ke toki tu'utu'uni ki ai kapau 'oku faka'ai'ai pē 'etautolu ia 'a e faihia pea sai. Pea kapau 'oku 'ikai pea tuku, ki'i 'ai'ai hifo pē.

Mo'ale Finau: Sea hangē pē eni ha ki'i fakatonutonu. Ne 'osi fai pē 'a e fetu'utaki ki he *sponsor* 'Eiki Sea, he ko e tu'utu'uni foki ia 'a e Pule Ngāue kuo pau ke fai 'a e kole ki he tokotaha ko ē 'oku 'a'ana 'a e lao ke me'a mai ki he fakataha ke fai ki ai ha kole, pea na'e 'osi fai pē 'a e kole 'Eiki Sea, na'e 'ikai ko ha pehē ko ha'ama faka'ai'ai pē ko ha'amau hanga 'o fakalotoa koe'uhi ke ma'ama'a ke pa'anga 'e 100, ne fai pē kole 'Eiki Sea, pea na'e 'i ai pē fakakaukau ki he *sponsor* ne pehē fe'unga pē 100, ki'i vāhenga 'o e kakai 'Eiki Sea ko e 'avalisi ko e 120, 130 he uike. Ko e ma'u ko ē ki he 500 pē ko e 200 fu'u lahi ia Sea.

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he vāhenga 'o fakatonuhia'i 'a e me'a ko e maumau lao. Ko e maumau lao ia ko e maumau ia.

Mo'ale Finau: Mahino pē 'Eiki Sea, ka ko e anga ia 'a e tui fakamāmani lahi ...

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga ia 'Eiki Sea ke fakangofua ai 'a e maumau lao.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko e taha ia 'i he ngaahi *factor* fakamāmani lahi 'oku *consider* 'e he kau fa'u lao e *income* 'a e fonua 'o fakapalapanansi, mo'oni 'aupito pē 'a e Minisitā ia, 'oua na'a hoko ia ko ha me'a ke fai ki ai ha unga, kā kuo pau ke 'omai 'a e ma'u 'anga pa'anga 'Eiki Sea. Ke to'o atu'a e pa'anga 'e 100 ko e ki'i vahe 'oku 120 ke fēfē 'a e fāmili he pa'anga 'e 20.

Lord Tu'iha'angana: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Tui ke faikehekehe tautea he ma'u feitu'u hoko ai maumaulao mo e ō ki falehopo

Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a pē 'a'aku ia 'o fakatatau ki he mahino ko ē 'a e motu'a ni ki he me'a ko eni 'oku 'osi, 'oku 'omai 'e he lipooti 'a e komiti mo e fakama'ala'ala 'oku fai. Ko e 'uhinga foki Sea ko e laumālie mahalo 'o e fokotu'u ki hono, 'a ia na'e me'a atu 'aki 'e he Sea 'o e Komiti, he ko e 'uhinga 'oku pau pē foki ke kehekehe 'a ia mahalo ko e, te u fakalea pē ko e fofongavalea 'a e, he 'oku 'i ai mo e ngaahi lao kehe, 'oku 'i ai mo e ngaahi *spot fine* ai, 'a ia ko ē ko ē ma'u pē he taimi ko ia pea 'e lava pē ko ē ke 'ai 'a e tautea ki he kakai 'o e fonua ke nau totongi.

Pea na'e pehē 'e he 'Ateni Seniale 'a ia na'e 'osi fakatokanga'i eni ia 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale pea 'oku nau lolotonga ngāue nautolu ki ai he 'oku tonu ke kehekehe 'a e tautea ko eni ko ē 'a eni 'oku 'uhinga ko ē ke toe, tau pehē 'a e 500 pea mo e *spot fine*, ka ko e meimei ko e 'ū lao ko ē 'oku 'i ai 'a e *spot fine* pē ko e tautea pē he feitu'u ko ē 'oku fai ai 'a e maumau lao, 'oku

tatau pē ia he ngaahi lao ko eni, pea ko e me'a ko ē na'e fakama'ala'ala mai, 'a ia 'oku lolotonga ngāue 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he ngaahi lao ko ē 'oku pehē he 'oku tonu ke ki'i ma'ama'a ange 'a e *spot fine* 'i he tautea ko ē 'i he tefito'i lao Sea.

Pea ko e 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē 'o e fo'i, pea ko eni kuo kamata 'a e 'ai ia ko eni ko ē he fo'i lao ko eni, 'a ia 'oku tukuhifo 'aupito ia, ka ko e, he ko eni 'oku mahino ko e 500 'alu pē eni ia ki he 100. Ka ko e poini ia ko eni ko ē na'e fai 'aki 'a e, 'a ia na'e, 'oku tui ki ai 'a e 'Ofisi ia 'o e *Crown Law*, 'oku tonu ke kehekehe, mahalo 'oku pehē 'a tu'apule'anga he 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 500 pē pea toe *spot fine* ia 'o 500, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kehekehe ia ai.

'A ia ko e 'uhinga 'oku kehekehe ke mahino 'oku lelei ange pea nounou ange pea faingofua ki he kakai ko ē 'oku nau maumau'i 'a e lao, kapau 'oku nau fie totongi he feitu'u ko ē 'oku fai ai 'a e maumau lao pē ko ē ko e faka-Pilitania *spot fine* 'a e feitu'u ko ia pea 'oatu 'e he 'Ofisa Melino, 'oku tonu ke ki'i kau lelei ange ia kia kinautolu pē ki'i ma'ama'a ange ia 'i ha tautea 'a ē kapau te nau ō ki falehopo ai.

'A ia ko e 'uhinga ia Sea, ko e me'a ko e ngaahi 'uhinga ko eni ki he vāhenga mo e me'a na'e 'ikai ke, na'e 'ohake pē ka na'e 'ikai ko ha poini ia ko ē na'e fai 'aki 'a e tali 'a e me'a ko eni he laumālie 'o e komiti. Ko e laumālie eni pea 'oku ou tui na'e me'a mai 'a e 'Ateni Seniale 'oku nau toe ngāue nautolu ki he ngaahi lao kehe ko ē 'oku 'i ai ha *spot fine* ai 'oku totonu ke kehekehe ke kehekehe 'a ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'ihā'angana: ... 'a e tefito'i Lao e tautea e me'a ko ia pea 'oku tonu ke ki'i ma'ama'a 'o kapau 'a e *spot fine* ka ko e ma'u ia 'a e motu'a ni Sea ko u tui ko e 'uhinga ia. Ka ko e 'ohake ko eni 'a e ngaahi 'uhinga kehe na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke fakakaukau'i 'aki 'a e tukuhifo ko eni 'i he femahino'aki mo e 'Ateni Seniale mālō.

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke ... 'Eiki Minisitā Ngoue.

Tui 'ikai mahu'inga pa'anga he 'oku mahu'inga 'aupito ange mo'ui kakai

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'una Sea pea ko u kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki kae tuku pē mu'a ke u kau atu he feme'a'aki 'a e fokotu'u Lao 'oku 'omai he Fakafofonga Fika 13 pē ko e tokotaha ia 'oku ne fai 'a e *sponsor*. Sea mālō 'aupito ki he Sea e komiti hono 'omai e lipooti pea 'oku ...ko e ki'i fakamatala mahino ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he *sponsor* 'i ai e ki'i konga heni Sea. Ko u fokotu'u atu ke fakamahino 'a e mo'ua ko eni koe'uhí ko e faingata'a'ia fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua 'i he lolotonga 'a e ngaahi fakatapatapu ko eni fe'unga 'i he KOVITI-19 Sea.

Sea 'oku mo'oni pē 'a e me'a 'oku 'omai 'e he tokotaha ko eni 'oku ne fakafofonga'i e fo'i Lao ka 'oku hangē 'oku fakafuofua ngata'a hotau fonua ni 'Eiki Sea lolotonga e fakatapatapu toki foki mai eni mei Ha'apai fu'u katoanga na'e fai ai ko u fiu au hono fakakaukau'i pē ko e ivi tānaki pa'anga mei fē 'a e kakai 'i he'enua loto'aki, ta'u 'e 20 'a Ha'apai *High Sea* 'Eiki Sea. Katoanga

tokolahi he na'e me'a pē ai e ongo Fakafofonga Ha'apai lolotonga e fakatapatapui 'oku fai e fu'u tānaki pa'anga ia 'a Niua ki honau vaka 'Eiki Sea. Lolotonga e fakatapatapui kuo tānaki pa'anga pe koniseti 'a Tonga *High Sea* 'i he ngaahi ... 'Oku lahi 'aupito 'Eiki Sea mo e ngaahi me'a ia 'oku ta'e'amanekina he fonua ni koe'uhí he anga 'eku vakai pea mo e fakamatala mahino 'oku 'omai 'e he ki'i fakamatala e tokotaha sai pē ia kiate au 'oku sai pē ia 'Eiki Sea. Ka ko e konga ko ē ki hono malu'i Sea ko 'e ne fu'u tutuku ko ē 'aho ko ia kona kotoa e kakai na'a nau 'i he feitu'u la'ā ko ia 'Eiki Sea pea ko u fakakaukau loto pē 'Eiki Sea ki heni ki he me'a 'e malu'i ai 'enau mo'ui ko e 'ai e leta 'Eiki Sea.

Ko e fakaloloma taha ko 'eku fanongo 'i ha talanoa mo'oni 'i Ha'apai ki ha taha na'e 'osi hoko ia ko e ki'i mēmipa kau Fakafofonga 'o e Fale ni ka na'e pekia 'Eiki Sea 'aki pē 'uhinga Sea ko e ma'u kava mālohi tapu pē mo e fāmili ko eni pea ko hono mo'oni na'e lele lahi 'o si'i pekia ai 'a e tokotaha ko eni ka na'e 'ikai ke 'ai e leta Sea. 'Ilo pē he ki'i leka ko ē 'i mui 'e hoko e me'a pea tui hono lea 'o'ona na'e kau e leka ko ia he hao 'Eiki Sea.

Hou'eiki 'ikai ke u tui ko e pa'anga 'oku mahu'inga, 'oku mahu'inga ange ha mo'ui ke 'oua na'a mole 'osi 'omai pē he fo'i Lao ia 'a e fakangatangata 'o kapau 'e lava 'Eiki Sea, ka ke tau ongo'i mu'a 'oku tau hounga'ia pea tau tokanga telia na'a 'i ai ha mo'ui 'e mole 'Eiki Sea. 'Ikei ke u tui au ko e me'a fakapa'anga 'Eiki Sea ka kiate au Sea he anga 'eku 'oatu e ngaahi fakakaukau ko eni 'Eiki Sea lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'a ia 'i hotau fonua ni 'oku ta'e'amanekina kia kitautolu ka 'oku malava pē ia he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Ko u manatu'i lelei 'Eiki Sea ko e taha 'a e ngāue'aki 'a e telefoni 'Eiki Sea lolotonga pē talanoa *U-turn* lele mai pē fu'u loli toni tolu 'o si'i tui'i ko e fefine 'o si'i pekia ai, ka 'oku kau 'a e me'a ko ia 'i hono fakatokanga'i pea 'oku 'i he Fale ni 'a e fakapotopoto taha he 'ikai pē foki ke tau lava 'e kitautolu 'Eiki Sea 'o fakafaikehekehe'i Sea...

<007>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Ngoue: ..'a e me'a kotoa he anga 'o e mo'ui ni 'Eiki Sea, ko e koloa pē ke tau heka, pea koloa pē ke tau a'u ki he feitu'u 'oku tau ō ki ai.

Sea, ko Nu'usila pea mo 'Aositelēlia fakamolemole, 'oku 'ai faka-*grade* 'alu pē 'o a'u ki he 12. Ko 'ete 'alu pē 'oku lau poini. Ko 'ete 'alu pē 'ete poini 'o a'u 'o 12 'Eiki Sea to'o e laiseni ia, 'i he'ete ta'etokanga 'Eiki Sea. To'o he ta'u 'e 3. Ongoi 'e he tokotaha kotoa pē 'oku pau ke faka'apa'apa ki he lao ko ia, ko e hā hono 'uhinga 'Eiki Sea, koe'uhi ko e lahi 'ene maumaulao 'aki 'ene ngāue'aki 'ene laiseni Sea.

'Oku ai e efiāfi ia 'oku ta'ofi 'aupito 'aupito e to'utupu ia 'Eiki Sea ke toe faka'uli ha taha he to'utupu 'Eiki Sea 'i 'Aositelēlia. Kae kehe ko 'eku lave pē 'Eiki Sea koe'uhi ko e Lao 'o e *Traffic*, ko e Lao eni 'o e *Traffic* 'a eni 'oku ou 'omai he 'aho ni. Pea kiate au ia 'oku sai pē 'Eiki Sea koe'uhi ko e *sponsor* ke ne 'omai pē 'ene fakakaukau mo 'ene faka'atu'i, ka kiate au, kehe eni ia 'oku 'ikai ke u lava au ke u fakatokanga'i fēfē 'a e pehē 'e faingata'ia e kakai fakapa'anga mo e fakatapatapui 'Eiki Sea. Kei lava pē 'Eiki Sea ka 'oku ou tokanga ki he mo'ui 'a e kakai 'Eiki Sea mālō.

Eiki Sea: Minisitā Polisi.

Poupou mo falala ki he ngāue ‘a e Komiti

Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu pē mo e Feitu‘ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti.

'Eiki Sea 'oku te fokoutua pē foki 'o fanongo ki he anga e feme'a'aki, pea 'oku ou lave'i ki he me'a ko ia na'e me'a mai 'aki 'e he Sea 'o e Komiti Lao, 'i he tu'uma'u 'a e tefito'i lao 'i he 500 kae holo ē ki he 100. Pea 'oku hangē ko e ngaahi feme'a'aki ko ia he taimi ni, mahu'inga 'aupito e mo'ui, ka ko u falala ki he Komiti 'i he'enua lipooti ko ia 'oku 'omai, ngalingali ko e me'a ia na'a nau loto ki ai ke 'omai ki he Fale, ke toki fakakaukau'i 'e he Fale Ka ko 'eku, ko e 500 'oku 'i ai pē 500. Ko e 100 'a ia ko e ki'i mānava'ofa ia 'oku kole ki ai 'a e Fakafofonga ko eni ko ē mei Ha'apai. Ka ko e 'uhinga pē ia 'o e toe tu'u hake 'Eiki Sea koe'uhi ko ho'o me'a mai. Pea 'oku ou, ko e Komiti Lao na'e fai ki ai e falala ke nau hanga 'o fai mai e ngāue ko eni, pea ko eni kuo tuku mai ki ho Fale. Ka ko e poupou pē 'oku ou tu'u hake au 'o fai atu, koe'uhi ko e Komiti Lao na'a nau 'omai 'a e lipooti ko eni. Pea kapau leva 'oku pehē pē 'e he kau Mēmipa ke toe fai hano alea'i, ka ko e falala na'e tuku ki he Komiti. Ko e poupou ia 'oku fai atu Sea mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu‘ú na Sea kae pehē ki he Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. Sea ko u kau mo au 'i he poupou atu ki he falala ki he lipooti kuo 'omi 'e he Komiti. Ko hono 'uhinga pē ko e fa'unga 'o e Komiti 'oku me'a foki ai 'a e 'Ateni Seniale mo e 'Eiki Minisitā Lao. Pea 'oku tau tui pē Sea 'oku fakapotopoto ko hono 'uhingá ko e tefito'i lao 'oku tu'uma'u pa'anga 'e 500. Ko e *spot check* pē ko e *spot fine* ko ia pē ia 'oku holo hifo pa'anga 'e 100 'o fakatatau pē ki he ... Ko e ngaahi hopo ia 'e ni'ihī 'oku holo ia 'o pa'anga 'e 50 pa'anga 'e 30. 'A ia kapau 'e tali 'e he kakai ia 'a e 100 ko ē ke nau ō 'o totongi ma'u pē, 'e lava ia *in effect* kuo hiki ia. Ka 'oku tau pehē 'oku faka'atu'i fe'unga pē. Ko Tonga ni foki ko e motu, pea 'oku mo'oni pē ia 'oku tau fakamamafa'i 'a e mo'ui. 'I he ngaahi fonua lahi 'i muli ia 'oku 'i ai e ngaahi *motorway, highway* 'oku oma ange e lele, ka 'oku ou tui 'oku fakapotopoto ē Sea fakatatau ki he taimi, mo e taimi faingata'a 'o e KOVITI. 'Oku tu'u e tautea kei 'i ai pē ke fakatokanga ka 'oku tau lava 'oatu e toka'i e taimi tatau, pea 'oku ou poupou atu ki he lipooti Sea. Mālō 'aupito.

Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Sea tapu mo e Feitu‘ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki. Sea ko 'eku ki'i fie 'ilo pē 'a'aku ia ki jhe *spot fine* pē 'oku totongi pē he taimi ko ia, pē 'oku 'i ai ha ki'i faingamālie 'oku 'oange tau pehē uike 'e taha uike 'e 2. He 'oku 'ikai ke to'oto'o holo pē 'e he faka'uli kotoa ha'ane ki'i sēniti he'ene me'alele. Mālō.

Tui kuo anga pē kakai ki he ngāue'aki tui leta faka'uli

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu‘ú na kau ki'i kole atu pē 'aku fakamolemole atu he tu'u

tu'o 2 kae toki me'a mai e ... Ko u tui au mahalo ko e natula ia e *spot fine* 'oku 'ikai ke 'eke pē ia, 'oku 'i ai pē taimi ke te totongi ai. Kae kehe 'e toki fakamahino mai, ka ko 'eku ki'i pou pou pē 'a'aku ia ki he ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ihā'angana: ... hangē ko ē ko e fakamālō pē ki he pou pou mai ki he, ka ko e laumālie ia na'e tali 'aki ko ē na'e 'osi 'oatu e 'uhinga ko ia he 'oku mahino pē 'oku 'ikai pē 'oku, 'a ia foki na'a ne fakatokanga'i he *Crown Law* 'oku 'ikai ke tonu ke tatau 'a e tautea tefito'i lao pea 'oku tonu ke 'i ai e ki'i lelei ange 'o e *spot fine* ke faingofua ange he 'oku 'i ai e kakai 'oku 'ikai ke nau toe fie mole honau taimi 'o nautolu he ō ki falehopo mo e ngaahi me'a pehē pea 'oku nau fu'u lotu ange nautolu ke nau totongi pē 'e nautolu ki he ...

Ka ko e pou pou pē Sea pea mo e ki'i vaha'a taimi ko eni Sea na'e ngāue ai e lao ko eni ko 'eku ki'i lave pē 'a'aku ia ki he lave'i he motu'a ni na'e ongona ko ē hono fakahoko e lao ni pea na'e vālau mo e lāunga he kamata hono tautea'i 'a e ngaahi me'a ko eni pea ko u tui na'e ngāue Sea tui na'e ngāue he ko e lave'i ko ē 'a e motu'a ni 'i he 'i he fefononga'aki holo ko ē he hala ko e taimi ko u lele holo ai 'oku 'i ai ko ē Faka'uli 'omi ko ē he Fale Alea 'eku faka'uli ke u ngāue'aki 'a ia ko e taimi ia 'oku ta'uta'utu ai pē ko ē he tafa'aki 'oku ou fa'a ko u tui ko ē 'oku ou heka ai he me'alele ko e taimi ia Sea 'oku ou fa'a fanongo ai ki he ngaahi letiō lomilomi holo he fanga ki'i letiō pea u fanongo letiō. Pea 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī ko u fa'a manatu'i 'e au 'oku 'ikai ke 'i ai polokalama te u sai'ia ai he 'ū letiō ka ko u pehē ke u lau angé 'a e 'a e 'ikai ko ē ke leta.

'A ia ko e toki fakatātā eni Sea ki he mahu'inga ko eni 'a e, na'e 'ai e tautea ko eni pea kamata hono tautea'i e kakai, Sea fa'a lele au he taimi ni'ihī lele mai mei 'api ki heni pē ko e, ha feitu'u kehe pea u pehē te u lau eni pē ko e me'alele 'e fiha 'oku 'ikai ke leta e tokotaha faka'uli, Sea 'oku tataaitaha ke ai ha taha 'a ia 'oku mahino 'oku na'e ngāue pea 'oku, 'oku ongo e ... pea 'oku ngāue'aki pea ko u tui au 'oku 'osi anga e kakai ia ki he me'a ko eni pea ko u tui 'oku mahu'inga pē kei tu'u me'a ko ē 'a e lao ko ē ka ko u tui au ko e fo'i lao ia ko eni 'oku 'osi anga e kakai ia ki ai ko e ki'i toko si'i pē ia mahalo pē ko e hā e 'uhinga 'a eni ko ē ko u lave ki ai ko u ki'i fa'a savea'i pē ia 'e au taimi ko ē kou ta'uta'utu 'ikai ke ai ha'aku me'a 'e fai ko ē he tafa'aki e Faka'uli kau fa'a pehē pē te u lau, mei fetaulaki kita mo e me'alele kotoa pē pēseti 'e 100 Sea 'i he taimi 'e ni'ihī 'oku tataaitaha ke te sio kita ki ha taha 'i he ongo pasese ko ē 'i mu'a pē ko e faka'uli kapau 'oku 'alu fononga tokotaha 'oku meimei leta pē tokotaha kotoa ia. Ka ko e me'a ko ē ko u fakatokanga'i ko hono kehekehe ia ko ē mo e telefoni Sea.

Kei hoko pē maumaulao he ngāue'aki telefoni he taimi faka'uli

Mahino foki kiate au mahalo na'e paasi kātoa e 'ū lao ko eni 'oku tapu mo e telefoni. Ka 'oku kehekehe leta ko e leta ia 'oku talangofua e kakai 'a ē ko ē ko u lau ko ē, ko e telefoni Sea meimei me'alele 'e taha he me'alele kotoa pē 'e nima 'oku telefoni e tokotaha ia ko ia pē 'oku *text* 'a ia ko e fo'i fo'i maumau lao ia ko ia 'oku lahi 'oku kei lahi ia hono ngāue'aki 'i Tonga ni 'a e 'a e kei telefoni pē 'a e kakai ia pē 'oku kalasi ia e ni'ihī Sea 'oku matu'aki *text* pē ia he me'a 'oku

fakatu'utāmaki ka ko e hangē ko e me'a ko ē 'a e Tongatapu Fika 4 'oku kei me'a, mēmea pē 'a Tonga ni he 'oku 'ikai ke tau lele he ngaahi *speed* ko ē 'a muli he ko hotau ki'i hala 'oku 'efi'efi pea 'oku toe lahi ko ē 'ū me'alele 'oku ki'i luelue pē. Ka ko e ngaahi ta'efakapotopoto ia Sea 'a e lelelele pē mo sio kimu'a *text* lele sio kimu'a 'oku fakatu'utāmaki 'aupito uanoa kapau na'e, kai kehe Sea ko 'eku ki'i lave pē ia 'a'aku ki he ngāue ... ko u tui 'oku, na'e ngāue 'aupito e lao ia ko ení ki he tui e leta pea 'oku mahino ia kuo 'osi anga e fonua pea 'oku kau, kuo anga e tokotaha kotoa ko e heka pē 'ai e leta pea 'oku ngāue ia.

Kole ke fakafefeka'i ange ngāue polisi ki he maumaulao he kei lahi ngāue'aki telefoni taimi faka'uli

Ko e telefoni 'oku ou tui au ki he Minisitā Polisi ke toe fakafefeka'i ange he 'oku kei lahi pē ko e maumau lao ka 'oku kei lahi pē kakai ia 'oku nau telefoni pea ko e toe fakatu'utāmaki taha e faka'uli pē mo *text* pē he me'a 'oku toe fakatu'utāmaki ange ia Sea he 'oku te tokanga ki he'ete lomi ē sio kimu'a tokanga ki he lomi ē ka 'e lava ke hoko ai e ngaahi fakatu'utāmaki, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 8.

Ke tokangaekina mo e malu kau pasese he faka'ulí ki he malu fefononga'aki

Semisi Fakahau: 'Io fakatapu atu 'Eiki Sea Feitu'u na pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki. Ko e anga pē 'oku ou ki'i hoha'a pē ki he lao ko eni hangehangē pē kiate au 'oku 'ikai ke kakato Sea koe'uhí 'oku meimei nofo taautaha pē ia ki he tokotaha 'oku faka'ulí pē ko e tokotaha ko ē 'oku heka ko ē 'i loto 'i he kā ka ko e mea'i pē 'e he Falé ko e tokolahi lahi 'aupito e me'alele he ngaahi 'aho ni pea 'oku lahi 'aupito 'a e heka 'i mui 'i he ngaahi veeni 'a e tamaikí pē ko e kau ngāue pē ko e hā tokolahi pea 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'aupito 'etau sio ki he founa ko ē 'oku nau heka 'aki. Pea ko e anga ko ē 'eku sio 'oku sai 'aupito pē 'a e pa'anga ia ko eni 'e 100 kapau ko e 'uhinga pē ia ke malu'i pē faka'ulí ka 'oku totonu foki 'oku 'ikai foki ke, ka ko 'ene taimi pē 'oku heka ai ha kakai 'i mui 'i he me'alele ko ia ko e fatongia ia 'o e tokotaha faka'uli ke malu mo ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Semisi Fakahau: ... mo e kakai ko ē 'oku heka ko ē he me'alele pea 'oku totonu ia ke kehekehe e anga ko ē 'eku sio ki ai ke 'oua 'e tokanga pe ki hono malu'i pe ia ka ko hono toe malu'i ko ia 'a e kakai ko ia 'oku nau heka 'i he me'alelé. Ko ia 'oku ou kole pe koe'uhí ke fakakau atu mu'a 'i he feme'a'aki 'a e Falé fekau'aki mo e lao ko ení, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao

'Eiki Minisitā Lao: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki e Falé ko e lao ia he taimi ní Sea ko e faka'uli pe mo e ongo pasese ko ē 'i mu'á. Kapau 'e toki fiema'u pea toki fai ha 'omai ha Lao Fakatonutonu pe ko ha lao ka ko 'ene tu'u ko ē 'a e laó he taimi ni ko e ko e ongo me'a pe ko ē 'i mu'á taimi ni.

He 'oku hangē pe foki ia Sea 'oku lahi foki hangē ko e ngaahi veení, lahi 'etau ngāue'aki ngaahi fāmili mo e me'a, tatau pe mo 'etau vaká na'e ta'u ko ē na'e 'ai mai ai lao vaká. Na'e ngalo ia he kau fa'u lao 'oku 'i ai hotau vaka ko e pōpao, kapau 'e tānaki kātoa e ngaahi me'a ko ē ke fakaheka he vaká, ki he pōpao 'e anu e motu'a heka vaká ia 'i tahi he 'e fonu e pōpao ia. Ka ko e tu'u ko ē 'a e laó he taimi ni Sea ko e pāsese pe 'i mu'a mo e faka'ulí he taimi ni, mālō.

Mahu'inga 'aupito tui e lea ke fakasi'isi'i hoko mate & lavelavea he hoko ha fakatu'utāmaki

Saia Piukala: Sea, tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea Sea, Sea ko e tu'u hake pe motu'a ni ia Sea ko e lao ko eni ki he letá Sea ko e lao mahu'inga ia ke malu'i e kakai e fonuá. 'Osi fakamo'oni'i fakamamani lahi ia Sea 'oku hanga 'e he letá 'o fakasi'isi'i e mate he taimi 'oku hoko ai e ngaahi *accident* pea 'oku toe hanga pe 'e he letá 'o fakasi'isi'i e ngaahi lavelavea 'oku hoko ki he kau pāsésé.

Ko e mahino pe kiate au Sea ko e lao ko eni ko 'ete tui leta pe 'ikai ke tui leta. Ko e *issue* ia kuo 'ohake Sea 'a e nau fakakaukau au Sea 'i he fakakaukau ko e *spot fine* pe ko e taimi ko eni 'oku lele mai ai e lao ko eni 'oku ou tui 'oku hangē ko e me'a 'a e Hou'eiki Nōpele Ha'apai kuo kamata ke anga e kakaí.

Ko e kamata'anga mai Sea na'e lahi ai e hoha'a mo e lāungá ko e fo'ou e tui e letá pea hangē 'oku fu'u mamafa e tautea. 'E me'a pango pē Sea ko e toe 'ai ke a'u ki he Fakamaau'angá ke fakamaau'i fefē ai 'a e leta mo e ta'e leta mo e 'uhinga pea 'oku ou toe ongo'i pē Sea 'oku toe lahi e fakamole ia he Fakamaau'anga ke fakalele 'a e hopó pea kapau ko ha taha sevāniti sivile na'e 'ikai ke tui letá 'e meimei 'alu ia he fo'i 'aho kakato mo e 'ikai ke 'alu ia ki he ngāué 'e 'alu ia ki he hopó.

Ka kapau na'e lava e *spot fine* 'o *address* e fo'i *issue* ko eni ke 'oua 'e toe a'u ki falehopo ke toe mole ai Fakamaau'anga Sea 'oku ou tui 'e mahu'inga mālīe ia Sea pea 'oku ou tui hono kamata'i e lao ko eni pea mo hono ngaahi tu'utu'uní ko u tui au ko e 100 te ne lava 'o ta'ota'ofi'aki ka ko 'ene a'u ko ē ki he hopo. Hangē ko e ngaahi me'a ko e fakamatala 'oku tau ma'ú 'i ai e ngaahi hopo ia, tu'uma'u e fakamaau ia he 500, 'i ai e ngaahi hopo ia 'oku si'isi'i ia he 100. Ka ko 'eku fakahoha'a pe 'a'aku Sea 'a e mahu'inga e fo'i lao ko eni pea mahino pe ko e fo'i fakatonutonu pe eni ia na'e 'omai ke fai hono liliu e *spot fine* 'a kinautolu ko ē te nau lava totongi kae 'oua toe lava a'u ki falehopó, mahino 'e kei 'i ai fa'ahinga ia 'e kei a'u ki falehopo. Ka 'oku hanga 'e he lao ko eni 'o 'omai Sea ke nofo ia he fakakaukau e kakaí kapau he 'ikai ke te tui e letá te te mo'ua. Ka hoko ha *accident* 'oku lahi ange faingamālie ke te pekia, lahi ange faingamālie ke toe lahi ange lavelavea 'e hoko kiate kita kapau he 'ikai ke te tui ai e letá Sea. Ko ia pe Sea ki'i fakahoha'a ki he fo'i lao ko eni 'oku ou tui 'oku mahu'inga. Ka 'oku ou tui e *progressive* pē 'a hono fakatonutonu ke kau mai ngaahi pasese ko ē ko e 'ū fonua mulí 'oku 'ikai ke toe ngofua ke toe heka e kakai 'i mui. 'Oku 'osi lahi pe ngaahi fakamo'oni ia heni 'io he to'u pasiketipolo mo e heka 'i muí 'a e lahi e ngaahi lavelavea mo e tō mei ai 'o mate ka ko u ...

<010>

Taimi: 1445-1450

Saia Piukala: ... tui te tau a'u pē ki ha taimi 'e lava pē 'o a'u 'o fakalao'i ko e 'uhinga pē ko e malu mo e hao 'a e kakai 'o e fonua. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakamālō atu Sea tapu atu ki he Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eikí. Ko e kau atu pē motu'á ni he fakamalanga atu pea mo fehu'ia 'a e fakapotopoto 'o e fo'i Lao Fakatonutonu ko ení. Sea ko e ki'i puipuitu'a pē ko e, na'e kau e ngāue lahi na'e fai 'e he Pangikē 'a Māmaní tokoni ki he Pule'angá tautautefito ki he ngaahi ngāue ko ia ki he malu e fefononga'aki halapule'anga, fakafo'ou kau ai pea mo e fefolau'aki tahí pehē pē foki ki he vakapuná.

Lahi ange tu'unga mate fakatu'utāmaki he hala pule'anga 'i Tonga fakahoa ki he Pasifiki

Ko e taha e ngaahi me'a na'e 'ohake hangē pē ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'o Vava'ú ko e me'a na'e mahino he ngaahi ta'u mai kimu'a ko e hoko ko ē ha 'ekisiteni he halapule'anga 'i Tongá ni 'oku ikai ke fu'u lahi ia 'o fakatatau ki he tau ngaahi fonua kaungā'apí. Ka ko e lahi ko ē lavea lalahí pea a'u ai pē ki he pekia 'i he ngaahi fakatu'utāmaki 'oku fu'u ma'olunga fau. 'I he ngaahi fika kimu'a atú na'e meimei a'u pē 'o peseti 'e 50 'a e *fatali*ty pe ko e fakatu'utāmaki e fu'u lavea lahi. Pea ko e taha ia e me'a na'e fai ai e ngāue vāofi pea mo e Potungāue ko eni e Fefononga'aki 'a e *MOI* ke fatu e lao ko ení. Ke toe malu ange 'a e fefononga'aki he halapule'anga pea mo e, ko u tui Sea ko e fakamuimui tahá ko e 2018. Na'e a'u e kau pekia he halá ki he toko, laka hake he toko uangofulu. Ko e ngaahi fakatatau ki he ngaahi fakaikiiki pea mei he potungāué ko e ngaahi fakatu'utāmaki lalahí tukukehe ange lele lahi. Na'e 'i he 2019 ko e ngaahi fakatu'utāmaki lalahi he halapule'anga na'e 335 pea na'e holo ia he 2020 ki he 209. Ka ko e pekia ko ē he halá na'e 'ikai ke holo ia na'e kei tatau pē. Na'e 'alu hifo toko 4 pea toe 'alu hake he 2020 'o toko 5.

Mahu'inga malu he fefononga'aki hala pule'anga pea 'oua fakama'ama'a tautea

'A ia Sea ko e foki maí ko e fehu'í pe 'oku fakapotopoto koe'uhí ko e mahino ko ia 'oku hangē pē ko e 'ohake ko eni he Fakafofongá ko e lelei tahá pea mo e malu he fefononga'aki ke te tui hoto letá. Pea ko e fakateteki ē pe ko e feinga ke tu'u 'a e laó ke malu ange 'a e halá 'oku tau toe hanga tautolu 'o fakama'ama'a. Ko u tui 'oku 'ikai toe fehu'ia 'a e mahu'inga ia ko ē ke, 'a e lau 'a e kakai e totongí 'oku 'i ai e ngaahi faingata'a'ia. Mahino 'aupito pē ia ka ko e ma'ama'a tahá pē 'ikai ke te toe totongi ha pa'anga kapau te te tui hoto letá pea malu e fefononga'aki he hala hangē pē 'oku 'ohake Sea. Ka ko e fie 'oatu pē mo e vahevahe 'a e puipuitu'a na'e makatu'unga ai hono fatu e lao ko ení pea mo e mahu'inga hotau fefononga'aki he halá ko ha fonua malu. Malu ki he kakai malu kia kita malu ki he kakai kehe fononga he halá. Mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki pē ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā. Kātaki pē Sea he toutou tu'u hake ka ko e, ko e, 'oku 'i ai 'a e poini 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā *Trade* ka ko e, ko e 'uhinga he ko e poini ko ē na'a ku 'ohake 'anenaí 'oku tui pea hangē ko eni ko ē na'a mau, nau

lave ki ai ko ē mo e kau ki ai mo e, ‘i he Komiti Lao mo e ‘Ateni Senialé pea ‘oku ou tui ‘oku nau ngāue ki ai. ‘Oku ‘ikai ke totonu ke tatau ‘a e tautea ko ē he tefito’i lao mo e *spot fine*. ‘A ia ‘oku tonu ke ‘i ai e ngaahi faingamālie lahi ange ‘oku te ma’u ‘o kapau te te totongi ‘i he *spot* ‘i he feitu’u pe ko ē ‘oku fakahoko ai e maumau laó. Ka ko u pehē kapau ‘oku tui ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā pe ‘oku, ‘uhingá he ko u tui au ki he fo’i me’a ko ē ‘oku tonu ke kehekehe pe ‘oku, pe ‘oku ‘i ai ha’ane fika ia ‘a’ana ‘oku ne pehē ‘oku tonu ke, na’a ku, ‘a ē ko ē tu’u ko ení ‘oku fu’u ma’ama’a.

Tokanga ki he holo liunga 5 tautea ‘oku ne faka’ai’ai e maumaulao

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e tali nounou pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fika te u ma’u ka ko u fehu’ia au ia hono tukuhifo liunga 5 ke hangē ‘oku fu’u ma’ama’a. Ka ko u poupou atu au ia ke ki’i ma’ama’a ange e *fine* he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai e ‘ū fakamole ke a’u ki he Fakamaau’angá. Ka ko hono tukuhifo ko ē ke liunga 5 pea hangē ko ē ‘oku, kapau ‘e tonu ‘eku faka’uhinga hangē ‘oku ne faka’ai’ai kapau ‘oku ‘i ai ha’ate pa’anga ‘e 100 sai pē ‘oua te ke leta koe ia kae toki totongi.

Lord Tu’iha’angana: Ko ‘eku ‘uhinga ia Sea kapau ‘oku loto e *sponsor* ki ai ko ena ki’i fo’i me’a ko ē na’e tamate’i na’a mau felōtoi ko ē ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu’iha’angana: ... tu’u he 200, pea toe fai holo pē mo e me’a pea hu hake pē mahalo mo e fanga ki’i toe ongo’i pē ko eni ‘ohake mo e ngaahi ‘uhinga kehekehe pē ia, neongo ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha poini ia ke tukuhifo ai, pea toe ‘alu hifo ‘o 100, na’a ‘oku me’a kae ‘ai pē ā ‘a e me’a ‘a e 200.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou tui ko e ‘uhinga hono ‘ai ke tukuhifo ai ki he ...

Lord Tu’iha’angana: ... mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e poini ai ‘a e Minisitā he na’e fakapa’anga eni ia ‘e he ngaahi kautaha ‘i hono fa’u ‘a e fu’u lao ko eni mo e me’a, pea tau tukutuku pē he, ka ‘oku, ko ‘eku fokotu’u atu pē Sea.

‘UHINGA HOLOKI TAUTEA KI HE \$100 HE MA’U POLISI TAIMI FAKAHOKO AI MAUMAU LAO

‘Eiki Sea: ‘Oku ke ‘osi mea’i pē na’a tau Komiti Lao kātoa pē mo e Fakafofonga Tongatapu 4 mo e ‘Eiki Minisitā Lao, ko e ‘uhinga na’e tukuhifo ai ki he 100 tokua ko e *spot fine* ko e pa’anga pē ia ‘e malava ke ma’u ‘e he tokotaha ko ia ‘i he taimi ‘e faka’uli ai. Ka ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i mai mei he ‘Eiki Minisitā Lao ‘a e founa na’e ‘eke ko eni ‘e Tongatapu 1, pē ko fē taimi ‘oku fiema’u ke totongi ai ‘a e *spot fine*, fiema’u ke totongi taimi pē ko ia pē ‘oku toe ‘i ai ha taimi ke ‘alu ai ‘o to’o mai ‘ene pa’anga mei ‘api.

‘Aho 21 tukumai he Lao ke totongi ai mo’ua *spot fine*

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku ‘i ai pē ‘a e taimi ‘i he lao ‘Eiki Sea ko e ‘aho ‘e 21, ‘oku tu’utuuni pē ki ai ‘a e lao ia.

‘Eiki Sea: ‘A ia he ‘ikai ke ‘i ai hano faikehekehe hono tukuhifo ki he 100 mo e 200.

Fokotu’u ke toe hiki’i hake ki he \$200 e tautea kae ‘ikai ko e \$100

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia, kapau ‘e fokotu’u atu pē ‘e au ia kapau ‘e, te tau holo hifo pē ki he 200, kae ‘oua ‘e fu’u holo ki he 100 Sea.

‘Eiki Sea: ‘Aho ‘e 21.

‘Eiki Minisitā Lao: ... ‘a e *spot fine*.

‘Eiki Sea: Ko e ‘aho ‘e 21.

‘Eiki Minisitā Lao: He ‘oku ‘uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ‘aho ‘e 21 ke toki totongi ai.

‘Eiki Sea: Ke ne kumi ‘ene pa’anga ‘e 200.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou tui ‘oku faingamālie pē pea ‘oku fakapotopoto pē ia ke tau, ‘oua ‘e faka’ai’ai ‘a e maumau lao.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku tau faka’ai’ai ‘etautolu ‘a e faihia Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e *sponsor*, Ha’apai 13.

Tali he siponisoa e Lao ha fa’ahinga tautea pē felotoi ki ai Fale Alea

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he Hou’eiki kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, ko e mamahi’i lelei mo e malu hotau fonua. ‘Eiki Sea ‘oku loto lelei pē motu’a ni ko e hā ‘a e me’a te tau loto taha ki ai pea ‘oku ou poupu pē au ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u kole ki he kalake ke tau pālōti ‘a e fakatonutonu ko eni, ‘a ia ko ia ‘oku loto ke liliu ‘o holo ki he 100 mei he 200 ke tu’uma’u pē 200, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita...

Fakatonutonu ki he kupu 3 & 4 ‘i he Lipooti Komiti Lao

‘Eiki Sea: Kātaki pē kalake ko ‘etau liliu eni ‘a e Lipooti mei he Komiti Lao ‘a ia na’e fokotu’u

mai ia ke holoki mei he 200 ki he 100, ‘a e kupu 3 mo e kupu 4, ‘a ia ko eni ‘oku loto lelei ‘a e Hou’eiki ke tu’uma’u pē he 200 ‘a ia ko ‘etau liliu eni ‘a e Lipooti mei he Komiti Lao. Mahino pē Hou’eiki toe ‘i ai ha fiema’u fakama’ala’ala, Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea kole pē, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea ko e taha foki he ‘uhinga na’a tau holo ai ki he 100 he na’e ma’u mai ‘a e ngaahi lipooti ia mei Vava’u ko e ‘ū hopo kotoa pē ko ena ‘i Vava’u ko ē ‘i he me’a ko eni na’e pa’anga pē ‘e 80, pa’anga ‘e 90 te’eki ai ha hopo ia ‘e pa’anga ‘e 100. Pea na’e ‘omai foki ‘a e fo’i fakakaukau ko ia mahalo na’a ko e sio fakapotopoto ia ‘a e Fakamaau’anga.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ‘oku ‘ikai ke u lave ‘i ‘e au ha lipooti pehē ni.

Mo’ale Finau: Sea ko e lipooti ko eni ko e fakahā mai ia ‘e he Fakafofonga ko eni Vava’u 15.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fanongo talanoa ia.

Mo’ale Finau: ‘Io, na’e fakahā mai ‘a e lipooti ko eni ‘e Vava’u 15 Sea ke tau ō pē tautolu, pea u falala au ki ai, he ko e Fakafofonga ia ‘o Vava’u 15. Na’a ne talmai kiate au hopo ‘i Vava’u pa’anga ‘e 80, pa’anga ‘e 90.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘e Ha’apai 12 e, te tau ‘alu hangatonu ki he *source*, me’a mai Vava’u 15 pē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē.

Mo’ale Finau: ‘Io, me’a mai ‘a Vava’u 15, ‘a Vava’u ko eni ‘a eni ‘oku hanga mai ko ē, ko 14, Vava’u 14 ‘Eiki Sea fakamolemole. ‘Io Vava’u 14.

Saia Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u kau ‘i he Komiti Lao Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu’a ka u fakalavelave atu. Sea ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tui ‘oku fakapotopoto ange ke \$100 tautea he ta’etui leta ‘i he faka’uli

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku faingofua ia ke tau nofo ‘i he fale *air con* ‘o tipeiti e mata’ifika ko eni. Ka ko e kakai angamaheni ‘oku nau ma’u ‘e kinautolu ‘a e vahe ko e ki’i 200 he uike, ko hono to’o ‘ona ‘a e pa’anga ko eni mei honau kato ko e ongo e ongo. ‘Oku ou tui au ia ‘oku fakapotopoto ‘a ‘ene tu’u ko ē ‘i he 100, he ‘oku ‘ikai ko ‘etau fika pē Sea kiatautolu pē, ka ko e kakai angamaheni mo e vāhenga ma’ulalo ‘oku ongo kia nautolu ‘a e to’o pa’anga ‘e 100, ko e motu’a ni Sea to’o ‘a e pa’anga ‘e 100 mei he vahe ko e fu’u me’a lahi ia, pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘e ‘i ai ha taha ‘e fie mole ha’ane pa’anga ‘e 100, ko hono ‘uhinga ko ‘ene ta’etokanga ke heka ta’eleta.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Makehe pea mahulu ...

Taimi: 1455-1500

Mateni Tapueluelu: ...’Oku ‘ikai ko e tokotaha kotoa pē ‘oku heka he me’alele ‘oku tu’utu’uni ke leta.

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i tokoni atu Sea.

Mateni Tapueluelu: Kapau ko e tokoni Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku talaange pē ke tuku e maumaulao kae ‘oua ‘e totongi e 200 mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko e me’a kehe ‘e Sea ‘etau fa’u e Lao mo e fa’u ‘o e tautea. ‘Oku tonu ke polopolosio e tautea ki he Lao ko ē ‘oku mau ma’u pea toe polopolosio ki he ui ‘o taimi, taimi faingata’a eni taimi KOVITI eni ‘oku lahi ‘etau kole pa’anga ki muli. ‘Oku ou tui fakapapau ‘e ‘osi ‘a e ‘aho ni ‘e ‘ikai ke ta’efelāfoaki mai ‘a e kakai te nau talamai nautolu e fo’i *different story* ‘oku ongo e pa’anga ‘e 100 pea ‘oku ou kole atu ‘e Hou’eiki ‘oku ou tui au ‘oku fakapotopoto pē ‘ene tu’u he pa’anga ‘e 100 he ko e a’u ko ē, ko e ngaahi tautea ‘oku omi e kakai kia kimautolu na’a nau hanu mai kia kimautolu hā e me’a na’a mou pāloti ai ‘i he Lao ko ē ‘ai hangatonu mai kia mautolu pea mau talaange ko e tu’u ia ‘a e Lao ke toe ‘ova he pa’anga ‘e 500, ko eni ‘oku ‘omai he *spot check* kia kimautolu ko e pa’anga ē ‘oku lahi pehē pea mau o ‘o hopo pa’anga ‘e 50 pa’anga ‘e 30. Ko eni te tau *fix* atu he pa’anga ‘e 200 ‘oku ou kole atu Hou’eiki tau fakapotopoto mu’a ko hono ‘uhinga ‘ikai ko e ‘ai pē kia kitautolu ka ko e kakai. ‘Oku ou tui ‘oku fakapotopoto pē pa’anga ‘e 100 Sea.

Lahi ngaahi mo’ua tautea pa’anga a’u ki he lau mano he Lao

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘e sai pē ke u tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko u tokoni atu pē ki he Feitu’una ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku ke ongo’i ko e me’a fakapa’anga. Ko e fo’i Lao ko eni Sea ‘i ai e kupu 27 ‘Eiki Sea ‘i ai e mo’ua pa’anga ‘e 800 ‘i he faka’uli ta’etokanga Sea. Kau pē ia ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘o fai atu ai ‘Eiki Sea mo e ngaahi mo’ua ‘oku a’u ki he 10,000 ‘Eiki Sea. Na’a taku ‘o pehē ko e ki’i me’a si’isi’i ē pea fai ai ha talanoa’i pe feme’a’aki he fonua ni ‘Eiki Sea pea fai ai ‘o pehē ‘oku hanga he Pule’anga ia ‘ikai ‘Eiki Sea fo’i Lao ko eni ‘Eiki Sea kapau te mou me’a ki he tefito’i lao ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi lelei ‘o a’u ki he 25,000 ‘Eiki Sea ki’i me’a si’isi’i ko e tokoni pē ‘Eiki Sea ki he kakai ‘o e fonua ka ‘oku ‘ia moutolu pē na’a ‘ohake pē he Fale ni ‘oku tau feme’a’aki pē he ki’i pa’anga ‘e 500. ‘I ai e ngaahi fu’u fika ia heni ‘oku fu’u lalahi a’u ki he ngāue pōpula ta’u ‘e 5 ‘Eiki Sea kupu 27 faai hifo ai a’u ki he kupu 39 Sea ‘i he tefito’i Lao ‘Eiki Sea, lahi hono ngaahi me’a fakapa’anga ka ko ‘eku ‘ai pē ki he Feitu’u na ko e hā ha tu’unga ‘oku tau ‘i ai ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he holoki peseti 60 tautea ki he ta'etui leta he faka'uli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki pē he toutou tu'u hake motu'a me'avale ko eni ka ko e tokanga pē Sea ke toe mahino ange 'a e 'uhinga ko ē na'e fokotu'utu'u ai 'a e ngaahi ... ko e taha 'a e fokotu'u ko ē na'e mahino ko e taha e vaivai'anga hangē ko 'ē 'a e malu 'a e hala ko e si'isi'i 'a hono mahalo ko e fo'i lea fakapilitānia Sea ko hono *enforce* pē ko e hanga 'e he ma'u mafai 'o fakapapau'i 'oku tauhi e Lao 'a ia na'e mei 'uhinga eni ki he Va'a *Traffic* ko ē 'a e Potungāue Polisi, pea na'e kau he 'uhinga ko eni Sea pau ke hiki hake 'a e lahi 'a e ngāue 'a e Va'a *Traffic* ki hono *enforce* pē ko hono fakapapau'i 'oku tauhi Lao 'a e fonua ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni. Ko 'eku 'uhinga Sea na'e kau ai 'a e mahu'inga, kae foki pē Sea ki hono fehu'ia 'a e fakapotopoto 'a e lahi e holo. Sea ko e tu'u ko ē 'a e Lao pea ko e fokotu'u ko ē 'oku holoki ko e peseti pē 'e 60 holoki hifo mei he tu'unga na'e 'i ai ki he fika ko eni 'oku fokotu'u fo'ou liliu.

Fakapotopoto taha ki he malu fefononga'aki he hala pule'anga ko e tui e lea

Ko hono tukuaki'i ko ē pehē 'oku fakavalevale Sea ko 'ene fakapotopoto lelei taha pē 'a e malu 'a e halapule'anga pea ko e taumu'a 'a e Lao ko eni ko 'ene fakapotopoto tahá ke te tui hoto leta kae 'oua te te mo'ua he kapau leva te tau 'alu ki hono nunu'a 'a eni pē ko eni na'e 'osi 'oatu he 'ū fika 'ikai ke u tui au 'oku loto ha taha heni ke lavea lahi ha taha 'i he halapule'anga pe mole si'ane mo'ui. Ko hono fakamole 'o'ona ki he fāmili mo e kolo mo e fonua si'a mole ha mo'ui koe'uhí na'e mei lava 'o fakahaofi kapau na'e tui si'ono leta Sea ko e me'a pē ia 'oku 'oatu mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea...

<007>

Taimi: 1500-1505

Tui 'oku fakapotopoto pē tautea ke \$100 ke taau mo e ivi fakapa'anga kakai

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō pē au 'i he ngaahi fakakaukau 'oku 'omai ka 'oku ai ha me'a kehekehe 'e 2 Sea ke fakatokanga'i. 'Uluaki ko e tautea, 2 ko e lao. Ko e lao ko ia 'oku fa'u mai ke lava 'o fakahaofi 'aki 'a e kakai ko e fakapotopoto ia ko ē ke fakahaofi 'enau mo'ui ko e me'a kehe ia. Ko e tautea ko ia 'e 'oatu 'oka faifai 'oku ke maumau'i ia ko ia 'oku fai ki ai e tokanga Sea. He ko hono 'uhinga 'oku 'ikai ke tu'u 'a e pa'anga 'e 100 ia ko e ngata'angá ia, ko e *spot fine* pē ia. Ko hono fakakakato 'ona 'o e fo'i tautea, 'oku kei 500 pē ia. 'A ia ka 'i ai ha ni'ihí 'e 'ikai ke nau fiemālie 'o nau pehē kuo ongo mai kiate kimautolu 'oku 'i ai 'a e ngaahi tautea ia 'i he hopo 'oku a'u pē 'o pa'anga 'e 50 pē 30 pea nau fili ke nau ō 'o hopo, 'oku 'atā e 500 ia ki he Fakamaau'anga.

Ka ko e mo'oni ia 'oku pau ke ke tau fakakaukau'i e tautea mo fakakaukau'i e tu'unga 'oku 'i ai e 'ekonōmika 'i he 'aho ni. He ko hono mo'oni ko e kakai 'oku nau faingatā'ia. Kapau te tau hiki e tautea 'o tu'u pehē pē, 'e 'i ai hono ongo kia nautolu. Kapau 'oku tu'unga masiva e fonua 'e mahino ko e pa'anga 'e 100 'e ongo kia nautolu ko e tautea, 'e ongo ia 'o 'ova 'i he mata'ifika. 'E ongo ia 'o 'ova kia nautolu, 'oku 'uhinga ia ko e kiki ia he fo'i 'aho 'e fiha. Ko e 'uhinga ia 'o e fakamalanga 'oku 'oatu Sea, he 'oku ou kau au 'i he tui fakatatatau ki he'eku feohi mo e kakai. Ko e pa'anga ko

eni ko e pa'anga lahi pea 'oku 'ikai pē ke u tui Sea, 'e fie mole ha taha ha'ane pa'anga 'e 100 ko hono 'uhinga ko 'ene ta'etokanga 'o tui hono leta.

'I ai e ni'ihi ia na'e ō mai fakahoko mai, 'ikai ke 'i ai ha leta ia he'emaui me'alele, pea 'oku tau 'emaui me'alele 'amautolu. Ko e fo'i liliu fakafokifa ko eni 'o ma'u ai kimautolu. 'Oku o holo 'o kumi ha me'a ke fokotu'u e leta ki ai, tau pē 'a e ongo sea ko ia 'i mu'a. Ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e au, he 'oku 'ikai ko e liliu kakato. Na'e fakahoko mai 'e he 'Ateni Seniale 'oku nau feinga ke *review* kātoa a' e tēpile 4, 'a ia 'oku mahino ia, 'oku talamai 'e taimi 'oku totonu ke *review*, pea ko e anga ia 'emaui fakahoko atu 'emaui 'o fakatatau ki he feohi mo e kakai, 'oku fakapotopoto pē 'a e pa'anga 'e 100 ia *spot fine* Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e Hou'eiki Fale Alea. Sea ko e 'uhinga lahi foki e 'ai e me'a ko eni founga ko eni *spot fine*, koe'uhi na'e 'i ai e a'u ki he taimi na'e tokosi'i 'aupito 'a e kau Fakamaau Polisi, na'e a'u e hopo ia 'i he taimi 'e taha ki he fo'i hopo 'e 600 'a e Fakamaau. Pea na'e fiu feinga'i 'o toki ukiuki eni 'o ki'i tokotokolahi mai 'i he taimi ni. Pea makatu'unga ai hono fakakaukau'i ko ē ke 'ai 'a e me'a ko eni ko e *spot fine*, pea kuo 'osi holo ia 'o 'ova 'i he peseti 'e 50 'i he tu'u ko eni ko ē 200. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga e tautea ia 'Eiki Sea ko 'etau fakahōhōloto ki he tokotaha ko ē 'oku ta'etokanga 'o maumau'i 'a e lao.

'Oku 'ikai, ko e 'uhinga hono fokotu'u hē *spot fine* koe'uhi ke ne fakatokanga'i tuku hono maumau'i e lao, pea kapau 'e 'ikai ke ne maumau'i 'e ia e lao Sea, he'ikai ke 'ange e *spot fine* ia, pea kapau 'oku 'ikai fiemālie ki he *spot fine* 200, 'alu ia 'o hopo 'oku kei 'atā pē ia ke hopo, pea 'alu 'o fakamatala ki he Fakamaau.

Koe'uhi, 'e lava ia 'Eiki Sea kapau ko ha tokotaha eni ia kuo tu'o 3 pē tu'o 4 hono ma'u 'ona ia. He 'ikai ke pa'anga ia 'e 80 pē fiha he Fakamaau'anga, kuo pau ke 'ange ia 'o toe lahiange. Ka 'o kapau 'e *spot fine* 200 ko e 200 pē te ne totongi. Ka 'oku faingamālie pē tafa'aki kotoa, ke ala fai ai 'a e ngaahi feinga takitaha, pea mo tauhi 'a e lao 'o e fonua, he 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he'ete malu'i 'o 'ete totonu ko ē 'a'ata, ka 'oku te malu'i mo e tokotaha ko ē 'oku ne ngāue'aki 'a e halapule'anga. Ko ia 'oku fokotu'u atu ai 'Eiki Sea, ke 'ai ke 200 koe'uhi ke fenāpasi mo e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Minisitā Lao: ... kole tokoni mo e me'a ko ē 'oku tau fai 'i he ngaahi tanu hala mo e me'a 'oku tau fiema'u kotoa ke tanu hotau ngaahi hala. Feinga'i ke malu mo hao 'a e fefononga'aki he hala. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga e 'a e tautea ia ko e 'ai ke fakahōhō pē ha loto ha taha ki he'ene fiemālie, 'ikai, pau ke 'oange e me'a ko ē ke totongi 'e ia 'a 'ene faihala na'e fai mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakatokanga'i pē 'etau taimi ko u tui mahalo kuo 'osi mahino e 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'i ai e kau pou pou ki he 200 'oku 'i ai e kau pou pou ki he 100, te u kole atu ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Kātaki pē kimu'a he pālōti Sea ko u kole pē au ia ke fakakau atu mo e

fakakaukau ko eni ai 'a ia ko e anga foki e fakakaukau ke 'oatu 'a e ki'i sēniti ko ē mo e mahu'inga e pa'anga tautea ko ē he *spot fine* pē ke totongi ai pē he kakai hangē ko e me'a ko ē na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele kapau te tau hanga 'o fakangata te tau hiki hake 'o pa'anga pē 'e 200 'a e *spot fine* 'oku ou tuku atu pē Sea ke fakakaukau 'e he Falé pē 'e totongi nai he kakai pē te nau toe foki kātoa pē nautolu ia 'o hopo. Na'e mei ngalingali ange ke nau totongi 'i he pa'anga 'e 100 ka ko u tuku atu pē au mo e fakakaukau ko ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ko e tipeiti foki he taimi ni ko e totongi ka ko e fakahoko atu ko ē he motu'a ni ko e lahi taha e pekia ko ē 'i Tonga ni ko e hala. 'A ia 'oku tonu leva ke mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ko eni ko ē 'oku tau fai. Ka ko e 'uhinga pē 'eku fakahoko atu 'a'aku ia ke 'uhī na'a melemo he fakakaukau ko eni ko ē 'a e Fale ni ko e mate lahi taha ia ko ē 'i Tonga ni ko e hala Pule'anga 'i he 'uhinga ko e faka'uli 'a e leta mo e *accident* mo e 'ū me'a pehē. Ka ko e me'a ko ē ko ē 'oku ko hono ua ko ē me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea ko e tokotaha ko eni ko ē na'a ne hanga ko ē 'o fakahū mai e lao kuo ne tali lelei 'e ia ke hiki kapau 'e hiki hake ki he 200. Kehe ia pea mei he me'a ko ē na'e 'omai ko eni ko ē ko ē he 'a eni ko ē he Komiti Lao ki he 100. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga kapau ko e tokotaha eni na'a ne hanga 'o fakahū mai e lao ko eni kuo ne tali 'a e feme'a'aki 'i Fale ni ke 'alu hake ki he 200 pē tu'u he 100 ke ki ai 'oku tatau pē ia. Pea ko e me'a pē 'oku loto e motu'a ni ia ke fakahoko atu ke mahu'inga'ia e Fale ni 'i he lahi 'a e pekia pea mo e fakatu'utāmaki ko ē 'oku hoko ko ē ko ē 'i he faka'uli he hala Sea mālō.

Pālōti'i 'o tali ke tu'uma'u he \$200 tautea ki he ta'etui leta he faka'uli

'Eiki Sea: Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke liliu e fokotu'u mei he Komiti Lao ke tu'uma'u pē pa'anga 'e 200 he kupu 3 mo e kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga kae 'oua 'e tukuhiho ki he 100 kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Loto ki ai e toko 12.

'Ikai poupu'i fokotu'u ke holoki tautea ta'etui leta mei he \$200-\$100

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke holoki mei he 200 ke tu'uma'u pē he 100 hangē ko ia 'oku fokotu'u mai he Komiti Lao 'a e kupu 3 mo e kupu 4 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai e toko 7.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga. Kātaki kuo tau liliu 'e tautolu e fokotu'u ko eni mei he Komiti Laó 'a ia te tau hoko atu leva ki hono pālōti'i e fokotu'u mei he Komiti Lao 'a ia 'e makatu'unga ia he'etau hoko atu ki he ngāue e lao ko eni. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti e Komiti Lao ...

Taimi: 1510-1515

Eiki Sea: ... fika 11/2021) fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 11/2021 Komiti Lao

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Penisimani Fifita, loto ki ai toko 13.

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Lipooti fika 11/2021) fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai Sea

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ne lau tu'o ua mai 'a e Lao Fakaangaanga Taautaha e mēmipá fika 17/2021

Lao Fakaangaanga fika 17/2021

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE LAO KI HE FE'ALU'AKI 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KI HE FE'ALU'AKI

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

1 Hingoa nounou

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Fe'alu'aki 2021

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he lao ki he Fe'alu'aki fakataha mo 'ene fakatonutonu fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto ki ai e toko 12

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea

Eiki Sea: Lau tu'o 3

Kalake Tepile: LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE LAO KI HE FE'ALU'AKI 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE FAKATONUTONU KI HE LAO KI HE FE'ALU'AKI 'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa nounou

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Fe'alu'aki 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ki he Fe'alu'aki fakataha mo 'ene fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fe'alu'aki 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani Fifita, 'Eiki Minsitā Mo'ui, Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kuo tali e Lao Fakaangaanga taautaha ko ení kole atu ki he

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu pe mo e feitu'u na 'Eiki Sea ki'i faingamalie ko eni kimu'a ke fakahoko atu 'e he Fakafofonga ia

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 13

Lord Tu'iha'angana: ... 'ene fakamālō. Sea 'oku ou fakamālō lahi Fakafofonga fakahoko mai fa'u mai e lao ko eni pea 'oku ou fakatokanga'i hake he'eku lave 'anenai *Crown Law* he me'a ke fakalelei'i ka koe fu'u me'a lahi eni 'oku tuku hifo'aki e peseti 'e onongofulu hangē ko e feme'a'aki 'oku faí. Pea ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga pea ko u 'ai atu pe ki he kau Fakafofonga he tepile ko ē ka fa'u mai leva he'emaui fakafongā Ha'apai ha'amaui lao pea 'oku loto pe ke liliu pea 'oua te mou fie kau mai ka mou me'a atu 'o fa'u mai ha'amou lao, mālō Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, fakatapu pea mo e Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā e 'Eiki Sea 'eku fakamālō koe'uhí ko e laumālie lelei e Fale 'Eiki ni kae tali e fakatangi mei he vahefonua Ha'apai. 'Eiki Sea 'ikai ke puli meí he motu'a ni ia e 100 mo e 200 ka ko e *more better* ko eni ko ē 'e ma'u. Ko e me'a ia 'oku kehekehe ai 'emaui hiki nimá ko 'eku faka'amu ke tali e fo'i laó he 'e sai ia ki he kakaí pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia kuo fakahā atú. Fakamālō ki he Komiti Laó, 'Eiki Minisitā mo e Sea e Komiti Laó koe'uhi ko ho'omou loto lelei he na'e 'i homou laumālie pe 'e Minisitā Lao 'a e laumālie na'a ku 'i aí ka ko e loto 'o e Fale 'Eiki ko e me'a ia 'oku mahu'ingá. Pea ko e fakamālō ia 'oku ou 'oatu, mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālié.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki te u kole atu ke tau ki'i *break* he taimi ni, mālō

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<010>

Taimi: 1545-1550

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau hoko atú ko u fie, me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Fakafoki Pule'anga Lao ki he Sipoti mo e Va'inga 2021

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Tuku mu'a ke u fakakakato atu e ki'i fatongia ko ení 'e Sea. Ko hono 'uhingá pē ko 'eku sio hifo ki he 'asenitá 'i he 4.4 ki he Lipooti Fika 7/2021 fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko ē 'a Tonga ki he Sipoti mo e Va'ingá 'i he 2021.

Sea ko hono mo'oní Sea ko e loto fie ngāue ia 'a e potungāue ko ia 'oku fakamalumu 'i he motu'á ni pea na'e fatufatu ai 'a hono fatu 'o e lao ko ení. Pea ko e anga ia 'o si'emaui vīsone koe'uhí ki ha kaha'u 'e a'u ki ai 'a Tonga. Ka ko 'eku fokotu'u atu heni Sea ke toe fakatatafe pē mu'a e lao ni ia koe'uhí ka mau, kae toe fai pē ha talatalanoa ke toe maama ange he kaha'ú. Mahalo na'a toe ma'u ha ngaahi fakakaukau 'oku toe lelei ange pea toe tñaki mai ia ke fakalahi 'aki 'a e ngaahi fakakaukau ko ení koe'uhí pē ke tau ma'u ha lao lelei 'aupito ke fe'unga pea mo e sipoti ma'a e fonuá. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a 'oku fai he motu'á ni mālō.

Fokotu'u ke fakafoki Lao ki he Sipoti

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko u fie fakapapau'i pē, na'a ke me'a mai ke fakatatafe e laó? Ko ho fokotu'u mai ke fakafoki?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea.

To'o Lipooti fika 4/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mei he 'asenita e Fale

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki mou fakatokanga'i ko e fika 4.5 'etau 'asenita ko e tohi tangi ia 'oku fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko ení koe'uhí 'oku fakafoki e laó 'e to'o ai pē pea mo e Lipooti Fika 4/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Fale Alea fakataha mo e tohi tangi ko ení 'oku na felāve'i.

'A ia ko e toenga 'etau 'asenita Hou'eiki ko e fika 4.3, 4.7 mo e 4.8 'a ia ko e ngaahi lao ia 'oku toe ke tau ngāue ki ai. Hou'eiki 'oku ou fakatokanga'i pē 'etau taimi ko e toe kuata ení ki he 4 ka 'oku 'i ai pē faka'amu ke tau hoko atu Hou'eiki kae 'oleva kuo mou ongo 'oku fiema'u ke tau mālōlō pea tau toki *break* koe'uhí pē ke 'oua toe tu'u 'etau ngāue kae 'alu pē. Poupou, sai pe ia. *Ok.*

4.3 Hou'eiki. Lipooti Fika 3/2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale. Kole atu

ki he kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū ‘aki e lipooti ko ení fekau’aki ia mo e Lao Fika 15 mo e 16 ‘o e 2021. Ko e ngaahi Lao fekau’aki mo e Mo’ui Lelei, Mo’ui e Kakaí ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu’i’āfitu: Sea lolotonga ‘a e teuteu ho’o kalake ko e fehu’i atu pē ki he Feitu’u na e taimi, ko ‘etau ngāue pē ena ‘a e Fale ke ‘osi kotoa ‘a e ‘asenita pea tau toki mālōlō ‘a e Hou’eiki.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Nōpele Vava’u, ko e faka’amu ia ke tau fakakakato ‘a e ‘asenita ko eni he ‘oku hanga mai ‘a e ‘asenita fo’ou ki ‘apongipongi.

Lord Tu’i’āfitu: Toe ‘ai mai mo ha ‘asenita ta’u ‘e 6, mālō ‘aupito Sea.

Kalake Tēpile: (*Lau*)

Lipooti Fika 3/2021 e Komiti Ngaahi Me’a Fakasōsiale fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 15 & 16

Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale

‘Aho 19 ‘Akosi, 2021

Lord Fakafanua,

‘Eiki Sea,

Fale Alea ‘o Tonga,

Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 3/2021, Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021, Lao Fakaangaanga

Fakatonutonu ki he Mo’ui ‘a e Kakai mo e Lao Fakaangaanga Fika 16/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito’o Tafa 2021.

Faka'apa'apa atu

Hon. Veivosa Taka. (*Fakamo'oni*)

Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ne lau mai peesi 21, vahe 5, fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u ki he Komiti Sosiale.

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.

Kalake Tēpile: (Lau)

Peesi 21, Vahe 5 – Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Sosiale.

Makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau mo e fokotu'u kuo 'omai mei he kakai, tali mei he Potungāue Mo'ui ki he Ngaahi Fokotu'u, pea mo hono fakakaukau fakalukufua 'e he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale 'a e Ngaahi Fokotu'u. 'Oku 'oatu ai 'a e fokotu'u'a e komiti 'o anga pehē ni:-

1. Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga fika 15/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021 mo e Lao Fakaangaanga Fika 16/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa 2021.
2. Ke tali 'a e Lipooti Fika 3 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea 'o e Komiti Sosiale ke fakama'ala'ala mai 'a e lipooti ko eni fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 15 mo e 16/2021.

Fakamatala ki he ngāue Komiti ki he Lao Fakaangaanga fika 15 & 16/2021

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, 'Eiki Sea, ko e ongo lao foki ko eni 'Eiki Sea ko e ongo lao 'oku na kāinga pē. Pea na'e 'osi lau 'uluaki 'i he Fale 'Eiki ni, pea 'oatu ki he komiti pea na'e fai 'a e ngāue lahi 'a e komiti ki ai 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131. Pea na'e tu'utu'uni ai pē 'a e komiti 'Eiki Sea ke 'oatu eni ki he kakai ke fai ha talanoa mo fakama'ala'ala 'a e ongo lao ko eni.

Pea na'e fakahoko 'Eiki Sea ha polokalama 'e 2, 'a ia na'e fakahoko ia 'i he 'aho 9 pea mo 'aho 12 'o 'Akosi 2021. Pea na'e toe tuku atu ia 'i he *website* ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Veivosa Taka: ... 'A e peesi *internet* 'a e Fale Alea ki he kakai.

‘Eiki Sea na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi fokotu’u pea mo e ngaahi loto ki ai pea na’e tokolahi ange loto ki ai ‘i he ni’ihi na’e ‘ikai ke loto ki ai, ka na’e ‘omi pē Sea e fakamā’opo’opo ‘a e kaveinga lalahi ko eni pea na’e ‘omai kotoa ‘enau ngaahi hoha’a pea mo e ngaahi ta’efiēmālie makatu’unga ‘i he ma’u mei he *internet* kae pehē ki ha ni’ihi ‘oku fakalotosi’i kinautolu pehē ‘oku ‘ikai ke *safe* ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko.

Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea na’e ‘oatu fakahangatonu ai pē ‘a hono tali ‘oku hā pē ia ‘i he ngaahi lipooti ‘a e tali ‘a e potungāue ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u pea mo e ngaahi tailiili na’e ‘omi mei he kakai mo e fonua pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e lipooti ena ‘oku me’a pē ki ai ‘a e Hou’eiki pea toe ‘omi mei he Kalake ka ko e tu’u ko ē ‘a e fakamatala na’e ‘omi Sea ‘oku ou loto pē ke u lau atu na’a nau pehē ko Tonga ni ‘oku tau kei monū’ia ‘oku tau hao mei he KOVITI-19 pea ‘oku feinga pē eni ‘a e Potungāue Mo’ui ke tau mateuteu kei taimi telia na’a tō mai ha makaki faka’auha ko eni ko e KOVITI-19 ki Tonga ni pea ka a’u ‘o tō mai ‘a e fokoutua fakamāmani lahi ko ‘eni kuo fakapapau’i pē ‘e ‘osi ‘a e ngaahi fokotu’utu’u kuo ‘osi maau ki he Pule’anga ni.

‘Eiki Sea ko e ngāue ko eni pea mo e Lao ko eni ko e Lao lelei eni ki hono tokanga’i mo hono malu’i e kakai ‘o e fonua pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea kuo ‘osi fai ‘a e ngāue ko eni ki he ngaahi huhu *vaccine* ‘o Tonga ni ko e lipooti kuo ma’u mai mei he Vava’u Lahi ko e peseti ‘e 83 ‘oku fakahoko pē ‘e he kakai ‘i Tonga ni kuo a’u ki he tu’unga ‘i he peseti ‘e 70 pea ko u tui ko Ha’apai eni Sea ‘e hoko atu ki ai ‘i he Tusite ‘oku pehē ‘e Ha’apai te nau peseti nautolu ‘e 90 pē ‘i he fo’i nga’unu ko eni ki he *launch* ‘a e *vaccine* ‘i Ha’apai pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea pea na’e loto taha ai e komiti ke fakahū mai ‘a e lipooti fekau’aki pea mo e ongo Lao ko eni ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Fale ‘Eiki pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea ke tau tali mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Sea.

'Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu pē ki he Sea e Komiti Sosiale na’e fai ‘eku lave’i ‘a e polokalama ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘aneuhu fakakātoa e huhu malu’i ‘o Vava’u ko e 82 peseti ‘e 82 ka ‘oku ‘ikai koe peseti ‘e 83 mālō ‘aupito Ha’apai hono fakalahi’aki e fo’i taha ‘a Vava’u ka ko e ma’u ē he ‘eku lave’i he ‘Eiki Minisitā ‘aneuhu ongoongo fakamuimui taha peseti ‘e 82 pea ko Ha’apai ‘oku te’eki ke kakato e huhu kuo liu mai e kau folau ka nau toe foki atu ko e ‘uhinga ko e ‘alotāmaki mo e vakatau ‘a ‘Ene ‘Afio mālō.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea tapu pē mo e Feitu’u na tapu mo e Fale ‘Eiki ni ko e 2 mo e 3 ko e tautehina tamai taha fa’ē taha mālō ‘Eiki Sea.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 3/2021 Komiti Sosiale

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e lipooti ko eni ‘oku fakahū mai ai mo e ngaahi fakatonutonu ke

fakatokanga’i ko eni te tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale Fika 3/2021.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu loto kotoa e Hou’eiki toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Lao Fika 15/2021. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo’ui ‘a e Kakai. Na’e lau ‘uluaki eni ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi pea tukuhifo ai pē ki he Komiti Sosiale...

<007>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: ... pea 'oku ne fakafoki mai mo e ngaahi fakatonutonu, kole atu ki he kalake ke tau lau tu'o 2.

Lao Fakaangaanga fika 15/2021

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo'ui 'a e Kakai, 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga

Ki ha

Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai, ke fakapapau'i kuo pau ke fakahoko 'a e huhu malu'i ki ha mahaki fanongonongo fakatu'utāmaki lolotonga ha vaha'a taimi tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1. Hingoa Nounou – Kupu (1) : 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 15/2021

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea, ko e fokotu'u atu pē ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato 'a e lao ko eni ki'i lahilahi 'a e me'a ia ke fai 'a e tokanga ki ai, kae feinga'i pē ke vave, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu’u eni, tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'Oku ai ha poupou? Tukuhifo e lao ko eni Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa ko e Lao Fika 16 eni 2021. Na'e

lau 'uluaki 'o tali pea tukuhifo ki he Komiti Sosiale 'aho 3 'o 'Akosi. Toe pē ke lau tu'o 2. Lau tu'o 2.

Lao Fakaangaanga fika 16/2021

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa, 2021.

Lao Fakaangaanga Ki ha

Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Faito'o Tafa.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1 – Hingoa Nounou & 'Uhinga'i Lea. - Kupu (1): 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa, 2021.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu'ú na Sea, ko e fokotu'u atu ke tukuhifo fakataha eni ke alea'i fakataha pē he Komiti Kakato he 'oku nau fekaukau'aki. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ai ha pou pou ki he fokotu'u? 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ni. Ko e ki'i fo'i lao ia ko eni ko e fakatonutonu pē 'a e faka'uhinga lea pea mo e 'aho. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia ke tau pāloti tautolu.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole, ko e, 'oku 'i ai e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai ka 'oku ou tui Sea ko hono *handle* ko eni 'e he 'Eiki Sea e Komiti Kakato 'a e tipeiti ko u tui 'e vave 'aupito pē Sea, hangē pē ko e angamaheni. Ka 'oku ai e me'a 'oku mau tokanga atu ki ai 'e lelei ange ia kapau 'e tipeiti'i ai 'Eiki Sea 'e vave pē, kae fakahoko kakato atu ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e mātu'a ni Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku ai ha me'a 'oku ke tānaki mai ki he tokanga ko eni 'a Tongatapu 4.

Fakatonutonu ki he hingoa fo'i Lao ko e Lao ki he Faito'o Malu'i

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu pē, ko 'eku vakai hifo ki he lipooti fakamuimui taha na'e 'ikai ke 'asi ai ka na'e 'osi loto pē ki ai e Komiti. Ko e fo'i fakatonutonu ko ia 'o e fo'i lea ko e Lao ki he Huhu Malu'i, 'a ia ko e **Lao ki he Faito'o Malu'i**. Ko e fo'i lea ia 'a ia ko e faito'o malu'i te ne hanga 'e ia 'o *replace* 'a e fo'i lea kotoa pē 'oku pehē ko e huhu malu'i. Ko hono 'uhinga pē ke ne kātoi kātoa 'a e polokalama huhu malu'i, pē 'oku fakahoko ko e huhu, *vaccination*, pē 'oku fakahoko ia ko ha ki'i inu ha vai pē ko ha fo'i 'akau ke malu pē lao mo kakato ki he kaha'u. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fakatokanga'i pē koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi tohi na'e fakahū mai he lipooti ko eni Komiti Sosiale fekau'aki pē mo e kupu 3 e Lao Fakaangaanga ko eni. 'A ia 'oku ne fakahū e kupu fo'ou 'i he kupu 4. **Kuo pau ke fakahoko 'a e huhu malu'i.** Ko 'eku fakamahalo pē ka ke toki fakapapau'i mai Tongatapu 4. Ko e me'a eni 'oku ke tokanga ki ai ke fai hono tālanga'i.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea pea 'oku toe kau pea mo e ngaahi *issue* kehe 'oku tokanga ki ai 'a e kau Mēmipa. Ko e me'a ia 'oku, ka 'oku ou tui au ia 'e vave 'aupito pē ia Sea. 'Oku mau *aware* pē ki he taimi, mo e anga e tu'u 'etau 'asenita, ka 'oku tau faka'amu kotoa pē ke tuku vave Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Poupou pē 'aku Sea ki he fokotu'u, ko e 'uhinga 'oku 'i ai e founga feme'a'aki e Fale ni neongo ...

<008>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'iha'angana: ... ko e ngaahi lao ko ē ne 'osi paasi ia pē ko ē na'a ke, fakangofua pē he Feitu'una ia fai e ... ka 'oku mahino pē 'oku mahalo 'oku ki'i lahi ange tokanga ki he me'a ko eni hangē pē ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea mahino pē ia pea 'oku hā pē ia he fakapēseti e kakai kuo lava atu ki he ngaahi fonua ... ngaahi vahefonua 'oku mahino pē ia tokolahi 'aupito ange pē ia 'oku nau poupou ki heni kae taimi tatau 'oku ai e fa'ahinga mo e kakai 'o e fonua 'oku nau fehu'ia pea mo e 'i ai 'enau ngaahi 'uhinga ki ai pea poupou atu pē au kapau 'oku tukuhifo ko e 'uhinga pē ke tu'utu'uni ho Fale hangē ko e me'a 'e vave pē ia ke fai e feme'a'aki mo 'omai 'enau ngaahi 'uhinga mo fai ha tali ki ai ko e me'a mahu'inga e me'a ko e femahino'aki mo e mahino ke nau mahino mai pē 'oku fai 'a e tokanga pea mo mahino atu 'a e ngaahi 'uhinga kiate kinautolu ko ē 'oku 'ikai ke nau loto ki ai kae ka ko e me'a pē 'oku fokotu'u atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tukuhifo ai pē lao ko eni ki he Komiti Kakato. Hou'eiki koe'uhí kuo 'osi to'o 'a e 4.4 'etau 'asenita kuo makatu'unga ai hono to'o 'a e 4.5 pea ko e 4.6 kuo 'osi paasi 'aneuhu 'a ia 'oku tau hoko mai eni ki he 4.7 'etau 'asenita ko e Lipooti Fika 9/2021 e Komiti Tu'uma'u e Lao fekau'aki eni mo e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Ivi ko e Lao Fika 11 eni e 2021. Kole ki he Kalake ke lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e Lipooti e Komiti Lao.

Lipooti Fika 9/2021 e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 11/2021

Kalake Tēpile: 'Aho 24 'Aokosi 2021

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na e Lipooti Fika 9/2021 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2021 Lao Fakaangaanga ki he Ma’u’anga Ivi 2021.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Mo'ale Finau

(Sea Komiti Tu’uma’u ki he Lao)

'Eiki Sea: Hou’eiki mou me’a hifo pē ki he ngāue lahi kuo fakahoko he Komiti Lao ko e lipooti ko eni ‘oku peesi ‘e 101 ‘ene lōloa te u kole ki he Sea ‘o e Komiti Lao ke kātaki ‘o fakama’ala’ala mai e lipooti ko eni ki he Hou’eiki Mēmipa.

Fakama’ala’ala ki he Lipooti fika 9/2021 Komiti Lao

Mo'ale Finau: Mālō Sea tapu atu ki he Feitu’u na 'Eiki Sea. Ko e lao ko eni Sea na’e hili hono lau ‘uluaki pea na’e tukuhifo ia ki he Komiti Lao he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi pea na’e fakahoko he Komiti Lao 'Eiki Sea hono fatongia angamaheni fakaafe’i mai e ni’ihi pea mei he *MEIDECC* koe’uhí ko ‘enau lao eni 'Eiki Sea.

Ko e taumu’a e lao ko eni ko e fuofua lao eni 'Eiki Sea kuo fokotu’u he fonua ni ke fakatahataha’i ‘a e ngaahi sekitoa ma’u’anga ivi kotoa pē 'Eiki Sea he fonua ni ke nau fakamalumu ‘i he fo’i lao pē ‘e taha mo e tu’utu’uni pē ‘e taha 'Eiki Sea pea ko e ‘uhinga ia 'Eiki Sea ‘oku lahi ai ‘a e ‘a e tu’u ‘a e lao ko eni hono ngaahi peesi he na’e fononga mai ‘a e fo’i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ngaahi ta’u lahi ‘o a’u mai ki he ki hono fokotu’u e lao ko eni 'Eiki Sea mātu’aki mahu’inga ‘aupito koe’uhi ke lava ke toe faingofua ange ‘a e ngāue ‘i ha fo’i malumu ‘o e lao pē ‘e taha 'Eiki Sea ke fakatahataha’i ki ai e ngaahi ma’u’anga ivi.

Na’e vakai’i foki 'Eiki Sea he komiti ‘a e *process* ko ia ‘oku pau ke muimui ki ai ‘a e kau *sponsor* pē kau fa’u lao pea na’e tui e komiti na’e fakakakato ‘e he potungāue ‘a e talatalanoa pea mo e

ngaahi ngaahi sekitoa kehekehe kae 'uma'ā e ngaahi founa kehekehe 'o e, hono fokotu'utu'u e lao ko eni 'Eiki Sea 'o kakato. Ka neongo ia fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 na'e toe tu'utu'uni pē komiti 'Eiki Sea ke toe 'oatu ha uike 'e taha ke toe fakafoki pē lao 'Eiki Sea ke fai ha ngaahi laulea ki ai 'a e kakai 'o e fonua pea ko hono ola 'Eiki Sea na'e ma'u mai pē tohi 'e taha 'a ia ko e tohi 'e taha ne fakafongā'i 'e ia e ongo kautaha lolo 'e ua 'i Tonga ni. Pea ko e taimi ko ē na'e ma'u mai ai 'a e tohi ko eni 'Eiki Sea na'e 'i ai pē mo e ngaahi *submission* kehekehe mei he pea mei he ngaahi sekitoa kehekehe pea na'e hanga leva 'e he komiti 'Eiki Sea 'o fakafoki 'a e ngaahi *submission* ko eni ki he potungāue 'o fakahoko 'aki ia 'Eiki Sea 'a e ngaahi fakatonutonu lahi ki he lao ko eni. Pea hili e ngaahi fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea na'e toe fakafoki mai pē 'e he potungāue e fakatonutonu ki he komiti pea na'e toe fai pē he komiti hono fatongia ...

<009>

Taimi: 1610-1615

Mo'ale Finau: ... angamaheni ko hono vakai'i 'Eiki Sea ko hono fakakakato 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni 'o fakahoa mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'Eiki Sea. Pea 'oku tui 'a e komiti 'Eiki Sea kuo kakato 'a e ngaahi *process* kotoa kuo fakahoko 'e he potungāue, toe fakakakato 'e he komiti fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Mau fakahū mai leva 'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea mo e fokotu'u atu ke tali 'a e lipooti pea mo e ngaahi fakatonutonu ko eni na'e fakahoko ki he lipooti ko eni Sea, mālō.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2021

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e lipooti e Komiti Lao fika 9/2021 mo 'ene ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ko eni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā MIA, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto ki ai e toko 18

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he lipooti fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

Lao Fakaangaanga fika 11/2021

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga fika 11/2021. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Ivi 2021 na'e 'osi lau 'uluaki eni ia he 'aho 3 'Aokosi, tuku hifo ki he Komiti Laó pea ko eni 'oku fakafoki mai mo e ngaahi fakatonutonu. Kole atu ki he Kalaké ke lau tu'o 2 mai.

Kalake Tepile:

LAO FAKAANGAANGA KI HE MA'U'ANGA IVI 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KI HE FOKOTU'U 'A E POTUNGĀUE 'OKU NAU TOKANGAEKINA 'A E MA'U'ANGA IVI, KOMISONI MA'U'ANGA IVI MO E NGAahi SINO PULE KEHE PEA MO TU'UTU'UNI KI HA TU'UTU'UNI NGĀUE FAKANGĀUE FAKALAO MA'A E SEKITOA MA'U'ANGA IVI 'I TONGA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1. Talateu

Hingoa nounou. Kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021

'Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e mahino pē 'a e lao ko eni mo hono 'uhinga ko e fakatahataha'i e *Energy Sector* Tonga. Fakamālō pe ki he 'Eiki Minisitā 'ikai ha toe *issue* ia 'a e motu'a ni, fokotu'u atu Sea kapau pe 'e hoko atu e pālōti ia kapau 'oku 'ikai ha toe *issue*.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, 'ikai ke toe 'i ai ha *issue* ke tālanga'i, 'i he'ene pehē te tau hoko atu leva ki hono palōti'i. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Ivi 2021, fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai hono nimá.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua, 'Eiki Minisita *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisita Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa e Hou'eiki 'e toko 18.

'Eiki Sea: Lau tu'o 3

LAO FAKAANGAANGA KI HE MA'U'ANGA IVI 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KI HE FOKOTU'U 'A E POTUNGĀUE 'OKU NAU TOKANGAEKINA 'A E MA'U'ANGA IVI, KOMISONI MA'U'ANGA IVI MO E NGAahi SINO PULE KEHE PEA MO TU'UTU'UNI KI HA TU'UTU'UNI NGĀUE FAKANGĀUE FAKALAO MA'A E SEKITOA MA'U'ANGA IVI 'I TONGA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē :

1 Talateu

1 Hingoa nounou

Kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Ivi 2021 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Pālōti'i 'o tali Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua, 'Eiki Minisita *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ...

<010>

Taimi: 1615-1620

Kalake Tepile: ...Minisita Ngōue, Veivoso Taka, Saia Ma'u Piukala, Nōpele Tu'iha'angana, Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa e Hou'eiki', toko hongofulu-mā-valu (18).

'Eiki Sea: Hou'eiki kuo u fakamālō atu he lava e ngāue ko eni. Kole atu ki he Minisita 'a e *MEIDECC*, me'a mai.

Ta'imālie *MEIDECC* he 10 miliona Euro ki he poloseki ki he ma'u'anga ivi

'Eiki Minisita *MEIDECC*: Tapu ki he Sea, tapu atu ki he fale 'eiki' ni. Sea, kuo u fakafofonga atu 'a e Pule'anga' kae'uma'ā e Potungāue 'i he fakamālō atu ki he Feitu'u' na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea' homou laumālie lelei ke tali 'a e Lao' ni. Fakatauange ke hoko 'a e Lao' ni ke ne faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi 'i he sekitoa ma'u'anga ivi' pea lava ai ke lele lōloa, na'a lava ai ke holo hifo 'a e 'uhila' pea mo e lolo'. Pea ko e Lao ko eni' Sea, na'e 'osi fakahoko mai pē ia 'e he *EU* 'oku 'i ai 'enau sēniti ki ai. Pea ko e paasi ko ē he 'aho' ni 'a e Lao' pea te nau 'omai leva. Ko e sēniti 'uluaki te nau 'omai' ko e *Euro* 'e 10 miliona ke *establish* 'aki 'a e Lao' ke tokoni ki he fonua'. Pea 'e hili ia kae 'e toki hokohoko atu leva 'enau tokoni mai ki he ngaahi polōseki fakama'u'anga ivi 'i he kaha'u'. Ko ia 'oku pehē 'a e fakamālō ki he Feitu'u' na kae 'uma'ā 'a e Fale' ni 'a e Fale 'eiki' ni 'i ho'omou laumālie ke tali lelei 'a e Lao ko eni'. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Minisita. Kuo u toki kumi'i hake eni pe ko e fiha 'a e pa'anga ia 'e 10 miliona, fakafuofua eni ko e 26 miliona, monū'ia ho Potungāue.

Lao Fakaangaanga fika 8/2021

Hou'eiki, tau hoko atu ki he'etau 'Asenita' ko e Fika 4.8, ko e Lao Fakaangaanga Fika 8/2021. Ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga. Na'e 'osi pālōti 'uluaki, pea na'e 'osi lau tu'o ua kimu'a pea tukuhifo ki he Komiti Kakato' pea toe fakafoki mai koe'uhi' ko e ngaahi fakatonutonu, 'a ia 'oku toe pē ke tau pālōti hono lau tu'o ua. Hou'eiki 'oku to e 'i ai ha me'a fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko eni' kimu'a pea u pālōti.

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 8/2021 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhenga fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisita Mo’ui, ‘Eiki Minisita Ngaahi Ngaue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisita MEIDECC, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nopele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki ko e toko honofulu-mā-valu. (18).

‘Eiki Sea: Lau Tu’o Tolu.

Kalake Tepile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE MA’U MAFAI VAHENGGA 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E

LAO KI HE MA’U MAFAI VĀHENGGA

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. **Hingoa nounou.** ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vahenga 2021.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono Lau tu’o tolu ‘o e Lao Fakaangaanga Fika 8 ‘o e 2021, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisita Mo’ui, ‘Eiki Minisita ki he Ngaue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisita MEIDECC, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Veivosa Taka. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko e toko hongofulu-mā-valu (18).

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita Ako, fakafofonga’i mai ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga.

‘Eiki Minisita Ako: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u’ na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea’ kae fakahoko atu mu’a ‘a e Lipooti ‘a e Minisitā Fonua.

<003>

Taimi: 1620-1625

‘Eiki Minisitā Ako: ... ki he /20/19/20/2020.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku mahu’inga ho’o tohi ki he Lao Fakaangaanga ko eni ke ke fakamālō

mai fakafofonga'i 'a e Pule'anga ko eni kuo tali 'ehe Fale.

'Eiki Minisitā Ako: 'Io, sai ā ke u 'alu atu ki ai Sea. Fakamālō atu Sea 'i he tali ko eni 'a e, ho Fale Sea 'a e fo'i lao ko eni, mahu'inga pē eni ki he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, fakatauange pē ongo lele'i atu ai hono tokonia 'a e ngaahi taumu'a ko eni 'a e Pule'anga 'oku mau, 'oku tau feinga kotoa pē ki ai, pea ko e faka'amu ia na'a 'aonga 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni ki he lao ki he tulitulifua ko eni ki he lelei ange 'a e fakahoko fatongia. Mālō Sea.

Lipooti Fakata'u Potungāue Fonua & Koloa Fakaenatula ki he 2019/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai 'a e tohi fakahū mai 'aki 'a e Lipooti Fakata'u Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula ki he ta'u 2019/2020.

Kalake Tēpile: (*Lau*) 'Oku 'i he 'ulu'i tohi pē 'a e Potungāue Fonua.

'Aho 23 'o 'Akosi, 2021

Nōpele Fakafanua,

'Eiki Sea,

Fale Alea 'o Tonga,

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fakata'u 2019/2020 Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.

'Oku ou faka'apa'apa ke fakahoko atu 'a e Lipooti Fakata'u 2019/2020 'a e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakanatula 'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e kupu 51 (4) 'o e Konisitūtone.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Hu'akavameiliku,

Minisitā Le'ole'o, Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Le'ole'o, Koloa Fakaenatula mo e Fonua.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti Fakata'u Potungāue Fonua & Savea 2019/2020

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea hūfanga pē 'i he ngaahi fakatapu kuo 'osi aofaki 'i he Fale ni kae fakahoko atu pē mu'a 'a e ki'i lipooti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Fonua.

Hangē pē ko ē ko e vīsone 'a e Potungāue ni Sea, ko e faka'ai'ai 'a hono ngāue fakapotopoto 'aki 'a e kekelele mo e ngaahi koloa fakaenatula 'o e fonua ni ke ma'u ai ha faingamālie fakasosiale, faka'ekonomika mo ha 'ātakai 'oku malu 'o e kakai'o Tonga. 'I he kakapa atu ko eni 'a e Potungāue ke fakaeonopooni mo lelei ange 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e founa ngāue 'oku kei lahi pē 'a e ngaahi fatongia ke fakahoko 'a ia na'e toe uestia lahi foki heni Sea, 'i he fakahoko fatongia ko e 'uhinga pē ko e KOVITI-19, kae 'uma'ā 'a e Saikolone Hāloti he kongā kimu'a 'o e 2020.

'I he'ene pehē na'e ngāue'aki 'e he Potungāue ni ke fakamālohia 'a hono tu'unga mateuteu, mo fakahoko fatoniga ke hoko mai 'a e fakatamaki 'i ha taimi 'e hoko mai ai ha fakatamaki mo fai ai hano tokonia 'a e ngaahi va'a kehekehe ke nau toe lava 'o matu'uaki ange mo kei lava pē 'o fakahoko atu honau fatongia.

Sea 'i he lipooti ni Sea 'oku 'asi hake ai pē ai 'a e ngaahi fatongia ko eni 'o e Potungāue he peesi 4, kae 'uma'ā hono ngaahi fa'unga pule mo e ngaahi kaveinga ngāue ki he kekelelé 'oku 'asi atu ia 'i he peesi 6 Sea. 'Oku tatau pē pea mo e ngaahi lao ko ena 'oku ngāue ki ai 'a e Potungāue pē 'oku 'i ai ha'anau fekau'aki mo e Potungāue he peesi 8, 'o fakahokohoko atu ai pē ke hangē ko eni ki he ngaahi *stakeholders* pē ko hai 'oku fengāue'aki ko eni mo e Potungāue.

'Asi pē hena Sea 'a e fa'unga ko ena 'o e Potungāue, ngaahi ngāue kehekehe hangē pē 'oku ke mea'i Sea ko e ongo Kovana Ha'apai mo e Kovana Vava'u 'oku hangē naua ha ongo tokoni Minisitā Kekelele 'i he vāhenga ko eni. Ko e faka tu'unga pē ena 'o e Potungāue 'oku 'asi atu 'i he peesi 11, faka'osi atu ai mo e ki'i fakamatala fekau'aki mo honau ngaahi fatongia kehekehe.

'I he taimi ni Sea 'i he taimi na'e fa'u ai 'a e ki'i lipooti ni Sea 'oku toko 175 'a e kau ngāue ko eni 'i he Potungāue ni, ko 'enau ngaahi fakamo'oni ako ena hangē ko e toko 10 'oku nau ma'u *master* 'o faaihifo ai ki he ngaahi mata'itohi kehekehe. 'Oku 'i ai pē hena mo e ngaahi *appointment* kae 'uma'ā 'a e ngaahi lakanga fo'ou, mo e ngaahi alā me'a pehē mo e ngaahi ako, ngaahi sikolasipi, 'oku ta'imālie ai 'a kinautolu ko eni 'oku ngāue 'i he Potungāue Sea.

'Oku ou fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie Sea, ka toki 'i ai pē ha fehu'i pea toki tuku mai, ka ko e faka'amu pē 'oku mahino atu 'a e, ko ena 'oku 'asi atu pē hena pea mo e ngaahi patiseti tu'unga patiseti, mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Potungāue pea mo e ngaahi pole hangē ko ena 'oku 'asi ko ena 'i he peesi 30, ko u, mahino'aupito pē 'oku fai 'a e ngāue lahi ki heni, pea tau fakamālō heni ki he Potungāue Pa'anga mo 'enau ...

<005>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: ... pou pou fakavia 'a e ngaahi tafa'aki 'a e potungāue tautefito

ki hono feinga ke toe fakakomipiuta ange mo ‘ai ke toe vave ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e potungāué ‘i hono fakahoko ko eni ‘a e ngaahi ngāue kehekehe angamaheni ki ai ‘a e potungāué. Mālō Sea pea ‘oku fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘atā pē ngaahi fehu’i kapau ‘oku ‘i ai ha’amou fehu’i. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea kae kātaki pē mu’a kae hao atu ‘a e ki’i fehu’i ko eni ke nounou pē ‘i ‘olunga kae tukuange ‘a e Lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ki he Fonua mo e fakamālō atu ki he ngāue mafatukituki ‘oku fakahoko he potungāué.

Kole tatau ‘o e Lipooti mei he ngaahi fokotu’u mei he Komisoni Fakatu’i ki he Kelekele

Sea ko e peesi 30 ‘oku fie fakahoha’a atu ai ‘a e motu’á ni pea ko e ki’i, ko e ki’i, ‘uluakí te u fakamamafa’i atu au ‘a e fakamālō Sea ‘i he poini hono 2 poini fakamuimui ko ia ‘i he poini hono 2. **‘Uluakí ke toe siofi ange ‘a e lipooti mo e ngaahi fokotu’u mei he Komisoni Fakatu’i ki he Kelekelé** pea ‘oku mahino ‘oku kei muimui’i he potungāué ‘a e lipooti ko eni pea kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i tatau ‘a e Feitu’u na ‘e ‘Eiki Minisitā ‘e hounga ki he motu’á ni kapau ‘e ‘i ai ha ki’i tatau ‘e ma’u pea ko e poini fika 4 Sea ‘oku fai ki ai ‘a e fehu’i ‘i he fika 4.

‘A ia ‘oku tatau kātoa pē ‘o pehē, ke toe fakalelei’i ange founa tānaki ‘o e pa’anga hū mai ‘o e potungāué tautefito ki he ngaahi lisi kuo fuoloa hono ta’etotongi, ngaahi laiseni kumi maka koloa ‘i kilisitahi, tata e ‘one’one’ pea pehē ki hono *hire* atu e ngaahi mīsini mamafá. Pea ‘oku kaunga pē ki ai e poini hono hokó ko e Lao ki he Ngaahi Totongi Sēvesi ‘a e potungāué ‘a ia na’e fakalelei’i fakamuimuitaha pē he 1991 pea ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ia mo e hikihiki koloa mo e totongi ‘o e ngāue ki he ngaahi ‘aho ní.

Fehu’ia e totongi ki he ngaahi ‘api tukuhau kuo ‘osi lesisita

Sea ko e ki’i fehu’i eni makatu’unga pē heni ē. Ko hono ‘uhingá kuo omi e ni’ihi e kakaí ‘Eiki Minisitā kātaki pē ‘o tokoni mai ‘o pehē ‘oku ‘i ai honau ngaahi ‘api ‘uta ka ko e ngaahi ‘api ‘uta ko iá tukuhau ko iá ‘oku nau ‘osi lesisita. Ka ‘oku nau kei totongi pē ‘enautolu e *fee* ai ki he potungāué. Ko ‘enau kole maí ke fakama’ala’ala ange mu’a ‘a e lahi ‘o e *fee* ko iá ‘uhingá mo hono makatu’unga. Kuo tā tu’o lahi e omi e ni’ihi ki he motu’á ni Sea pea ko u faka’amu pē ‘oku ongo atu hoku le’ó ‘i he ngalu’eá ko eni ‘oku ou fakahoko homou le’ó ki he feitu’u totonu ko iá.

Kapau ‘oku ‘i ai ha *fee* pehē ‘oku nau pehē ‘oku nau kei totongi mahalo ‘oku ma’ama’a pē ka ‘oku tātānaki mai e ngaahi ta’u ko ē ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku mahino ko e muimui’i ia ‘i he poini hono 4 hono muimui’i e ngaahi lisi kuo fuoloa hono ta’etotongi. Pea ko e kolé pe ia ‘Eiki Minisitā ke tokoni mai, kapau ‘oku te ‘osi lesisita hatu ‘api tukuhau ko e hā nai e *fee* ‘oku te kei totongi ai, ko e me’a ia ‘oku nau ‘omai fokotu’u mai. Mālō ‘aupito Sea ma’u faingamālié.

Lava ma'u tatau Lipooti Komisoni Fakatu'i ki he Kelekele mei he uepisaiti Potungāue

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Mālō Sea fakamālō atu ki he Fakafofongá tafa'aki ko eni 'a e, 'a e ngaahi me'a mahu'inga ko eni. Ko e me'a ki he Lipooti ko ē Komisoni 'oku *available* pē he neti Fakafofonga. 'Oku lava pē 'o *download* ka ko e me'a ki he potungāue ko e 'uhinga pē ke mau fakatokanga'i 'a e ngaahi *recommendation* pe ko e me'a 'oku 'omai ki ai ke fai hamau ngāue ki ai. 'A ia 'e ala ma'u pē ha *copy* mei he neti.

Ko e me'a ko eni ki he sēniti ko eni kapau 'oku 'osi lesisita ha'ate konga, 'io 'oku kei tu'uma'u pē he seniti 'e 80 he ta'u. Ki'i sēniti pē 'e 80 fakatatau pē ko eni ki he me'a angamaheni ki he ta'u pe 'oku te 'osi lesisita neongo kapau 'oku te 'osi lesisita hoto konga. Mālō.

Ko e me'a ki he lisi ko u tui mahalo 'e toki 'omai ha ngaahi fakamatala fakaikiiki tipeni pē pe ko e hā e me'a 'oku 'uhinga ki ai. Ka 'oku feinga e potungāue ke hangē ko eni ko e ngāue'aki e me'a faka'ilekitulōnika na'a toe lava 'o 'ilo'i ange ai 'a e taimi 'oku *due* ai mo e ngaahi alā me'a pehē. Ka 'oku pau pē toki 'i ai ha me'a fakaikiiki 'atā pē ke fai ha toe talanoa ki ai 'amui. Mālō.

'Uhinga mo e makatu'unga ki he sēniti 80 totongi 'api tukuhau lesisita he ta'u

Mateni Tapueluelu: Sea ka u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ka ko u kole pē, ko e anga'ofa lahi ia e ki'i sēniti 'e 80. Ka 'e lava nai ke ki'i fakamatala'i pē makatu'unga mo e 'uhinga 'oku kei totongi a'i neongo 'oku ke 'osi lesisita? Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Ko e fakatatau pe ia 'e Sea ki he Lao ko ē taimi ni ko e seniti pē 'e 80 kapau 'oku fiema'u ke toe hiki hake mahalo 'e toe ...

<002>

Taimi: 1630-1635

'Eiki Minisitā Ako: ...'Omai pē ki Fale ni ke fai ha sio ki ai, ka ko 'e ne tu'u angamaheni pē ko e sēniti 'e 80 ki he ta'u Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku 'ikai ongo mai e 'uhinga sēniti 'e 80 'ikai ke u 'uhinga au pē 'e ma'ama'a pē ke toe hiki hake pē ko e hā e 'uhinga kapau 'oku te 'osi lesisita e 'api ka 'oku te kei totongi pē *fee* ki ai hā nai e 'uhinga ke me'a mai pē kakai 'oku 'i ai e fakatonuhia ki ai kapau ko e *administrative fee* pē 'oku 'i ai hano *fee* hono tokanga'i e mape pē ko e hā kae koloa pē ke mahino kia nautolu 'oku 'i ai e makatu'unga te ke lesisita pea 'oku 'i ai pē ki'i sēniti 'oku te totongi 'i he ta'u ki he ta'u ka 'oku ou fakamālō atu Sea mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē mo e Feitu'una ha ki'i faingamālie pē.

'Eiki Sea: Me'a mai koe 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō, mālō Sea. Sea ko u toki nofo hifo 'o sio hifo 'i he me'a ko eni 'a e Fale Alea kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki fekau'aki mo e Komisoni 'a

eni ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafongia Fika 4 'a ia na'e fai 'i Ma'asi he 'aho 30 2012 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'i he *website* pē ko ia 'a e Fale Alea 'Eiki Sea 'oku katoī katoī ai 'a e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafongia. Pea 'oku ou mālie'ia he me'a ko eni 'oku 'eke he Fakafongia 'Eiki Sea kae mahalo ko e toki 'osi eni te u kumi pē ko e hā koā 'a e 'uhinga 'o e sēniti 'e 80 'Eiki Sea fuoloa mai 'Eiki Sea ka 'oku talu 'eku faifatongia 'a'aku 'Eiki Sea pē 'oku tatau mo e Feitu'u na 'i ai foki e ngaahi kekele 'i he kau ma'u tofi'a.

Ko e Lao ē ka 'oku 'ikai ke totongi e ngaahi sēniti e 80 ia ko ia he ngaahi 'api tukuhau ko ē 'o e ma'u tofi'a 'Eiki Sea. Kiate au 'oku ou sai'ia pē au ia 'i he tu'unga ko ia 'Eiki Sea ka ki he ngaahi tofi'a ko ē 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea 'io kuo pau ke totongi e sēniti 'e 80 'Eiki Sea, ka 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i ko e hā hono kehekehe ka 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafongia ki hono 'ohake e me'a ko eni ka 'oku ou tui au 'oku tonu sai ange pē ngaahi tofi'a ia ke pehē pē he koe'uhī tokoni 'aupito 'aupito ia ki he kakai. Moutolu ko ē 'oku nofo he tofi'a ko ē Pule'anga mahalo na'a 'oku sai ange tofi'a 'o e Hou'eiki 'oku 'ikai totongi ai 'a e sēniti 'e 80, ka 'oku mahu'inga ange 'Eiki Sea ke fai hano vakai'i 'Eiki Sea pea 'oku ou fakamālō atu pē au ki he Minisitā hono fakafongia'i mai 'a e lipooti ko eni. Fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e si'i Minisitā ko eni ko e le'ole'o pē fatongia mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea 'a ia hangē ko ia na'e fakahoko atu 'anenai Sea ko e tu'utu'uni fakalao na'e hangē ha ki'i *tax* ki he'ete konga kekele mei fuoloa pē 'a e sēniti 'e 80 ko e talu pē 'e ne tu'u ko ia 'ikai ke tau ma'u pau 'a e 'uhinga na'e fa'u'aki ai 'a e fo'i Lao ko ia he kuohili, ngaahi ta'u lahi mei ai ka 'e toe lava pē 'o toe fai ha vakai hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue na'a 'oku tonu ke toe hiki hake ki 'olunga pe tonu ke to'o ka ko e fakamatala fakamuimitaha pē ko eni na'e fakahoko mai mei he potungāue ko e hangē ia ha ki'i fo'i *tax* fakafo'i'ulu he taimi ko ē na'e kamata mai ai hono fa'u e Lao ko ē ki he Kekele ko e sēniti 'e 80 he ta'u mālō Sea fokotu'u atu kapau 'oku 'ikai toe 'i ai ha fehu'i.

Losaline Ma'asi: Sea kole pē mu'a e faingamālie ke fai pē ha poupu koe'uhī ko e lipooti ko eni pea 'oku 'i ai 'a e fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'omi mu'a e faingamālie ko eni Sea 'oku ou fie lave atu pē ki he peesi 23 'o e lipooti ko eni he Va'a tokangaekina e Ngaahi Koloa Fakaenatula pea ko e ngāue ko ia ko ē 'i he tēpile ko ia fika 1 ko e tokangaekina 'o e ngaahi ma'u'anga vai.

Fakamālō'ia fengāue'aki mo e potungāue lava ke langaki vā ngāue vāofi e kolo

Sea 'oku ou fie 'oatu pē au ia 'a e fakamālō lahi ki he *CEO* 'o e Potungāue kae 'uma'ā foki 'a e va'a ngāue ko eni koe'uhī ko e *project* ki he *Ridge to Reef* pē ko e Hunga ki hakau. Na'e fai e fengāue'aki ai 'a e vāhenga Hihifo pea mei Fo'ui ki Ha'atafu 'i hono fakahoko 'o e ki'i *project* ko eni koe'uhī ko hono tokangaekina ko ia e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ma'u'anga vai ko ia ko ē ki he vāhenga faka-Hihifo lele mai e *project* ko ia 'o kamata 'i he ta'u kuo 'osi pea a'u mai ko u tui pē 'e Sea 'e manatu pē Feitu'u na ...

<007>

Taimi: 1635-1640

Losaline Ma'asi: ... Ko e taha foki eni 'a e ngāue mahu'inga na'e tokoni lahi 'aupito e ki'i *project* ko eni neongo na'e 'ikai ko ha pa'anga lahi, mahalo na'e 'i he 1 kilu tupu pē. 'A ia ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku mau ngāue leva koe'uhi ke fakamā'opo'opo kae 'ave 'a e lipooti, ko u tui pē 'oku 'osi 'a e *project* 'i, 'osi 'i Sepitema 'o e ta'u ni. Ka ko e me'a ko ia 'oku mahu'inga ki he finemotu'a ni, ko e ngāue ko ia na'e fakahoko pea mo e *project* ko eni 'a hono feinga ko ē ke fakaivia 'a e kakai ko ia ko ē 'i he *community* ke ngāue fakataha. Na'e lava ai 'i he ta'u kuo 'osi 'o 'omi ai 'a e fakakaukau ko eni ke fokotu'u e Kosilio e To'utupu ko ia ko ē 'a Vāhenga Tongatapu 5.

Koe'uhi ko e taumu'a foki 'o e ki'i *project* ko eni na'e ngāue pē koe'uhi ko e ma'u'anga vai ko ia 'a Hihifo ko e sio ko ia ko ē ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai, pea 'ikai ke ngata ai, ka ko e matātahī pea mo hono feinga ke fakaivia pē ko hono *build up* e *capacity* ko ia ko ē 'o e kakai ko ia ko ē 'i he kakai ko ia ko ē 'i he vāhenga ko eni, koe'uhi ke nau lava tokoni ko e ngaahi palopalema ko ē 'oku hoko, 'i he feliuliaki 'o e 'ea, kae 'uma'ā 'a e 'ātakai pea mo e ma'u'anga vai ko eni ko ē 'i lolofonua, 'oku mahu'inga e fengāue'aki. Koe'uhi ko e ngaahi tokoni ko ia 'oku 'omi 'e he Pule'anga mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke fakapule'anga, pea 'oku ai e fatongia 'o e *community* te nau lava tokoni ke fakasi'isi'i 'a hono uesia ko ē 'a e ngaahi faingata'a ko ia, 'e he ngaahi *community* ko ia. Ne a'u ai ki ha tu'unga ne 'i ai leva e fakakaukau ko eni, koe'uhi ko e ngaahi fakataha ko ia na'e fakahoko ko ia 'i he ngaahi kolo ko enī, na'e tokosi'i 'aupito 'a e to'utupu na'a nau kau mai pea nau *involve* 'i he ngaahi ngāue ko ia na'e fakahoko.

Pea 'omi leva e fakakaukau pea mau ngāue fakataha leva pea mo e *CEO* kae 'uma'ā 'a e *Team Leader* ko ia ko ē 'o e *Project* Hunga ki Hakau ko Silia *Ledger*, 'o fai leva e fakakaukau ko eni ke fokotu'u 'a e Kosilio 'a e Vāhenga Tongatapu 5, pea lava ai 'o fai 'a e fokotu'u 'a e ngāue ko ia, pea mau lele leva 'i hono fakahoko ko ia 'o fakahoko 'a e fanga ki'i ako 'i he ngaahi kolo ko eni, 'ikai ngata pē 'i he kakai ko ia 'o e kolo, kae sio ki he to'utupu, 'o kau ai 'a e ngaahi faingata'a ko eni ko ē 'oku uesia ai e fānau to'utupu.

Pea ko u fakamālō foki koe'uhi ko e founa pea mo e *approach* ko ia ko ē na'e ngāue'aki 'e he ki'i *project* ko eni, 'a hono feinga ko ia ke fakaivia mo e *capacity building* koe'uhi ko e kakai ko ē e fonua. Pea na'e fiefia 'aupito e finemotu'a ni 'i he vā ngāue ko ia, 'a e mahino ko ē mahu'inga 'o e vāofi ange ngāue mo e *community*. Pea *involve* ai mei he Hou'eiki 'alu hifo ki he Pule Fakavahe, kau 'ofisakolo, ko e kau taki lotu, tatau pē pea mo e kakai ko ia ko ē 'o e vāhenga 'o a'u ki he to'utupu. Pea 'oku ou fakamālō lahi koe'uhi ko e founa ngāue ko ia ko ē na'e ngāue'aki 'i he ki'i *project* ko eni, pea lava ai ke mau ngāue fakataha ai. 'O a'u pē ki he tu'unga 'i hono fokotu'u ko ia 'a e to'utupu ko eni, nau ngāue leva ki he ngaahi matavai, 'o fai hono *clean up* 'a e ngaahi matavai ko ia, mo fakapapu'i 'oku ma'a 'a e ngaahi ma'u'anga vai ko ia ki he vāhengá, he koe'uhi 'oku mahino 'aupito 'a e uesia ko ia ko ē vai ko ia ko ē 'a Hihifo, pea mo 'ene mamaha ko ia ko ē 'o e vai ko ia 'i lolofonua.

Pea a'u ki he sio ko ia ko ē ki he fakaveve ko ia ko ē mei he ngaahi 'api, pea 'ikai ngata ai, mei he fanga monumanu, ka ko hono feinga ko ia ko ē ke mahino ko ia ko ē ki he kāinga, 'a e fengāue'aki ko ia ko ē *community* 'o lava ai fai e ngāue ko eni. Pea 'oku ai e fakamālō lahi heni, koe'uhi ko e vā ngāue mo e feinga ko ia ko ē ke toe vāofi ange pea mo e *community* mo e kakai ko ia ko ē 'oku

taki 'i he ngaahi vāhenga fili mo e ngaahi kolo ko eni, ko e ngāue fakataha ko e me'a mahu'inga ia, koe'uhi ke tokoni ki he fakalalakaka.

'Ikai ke ngata pē 'i he ngaahi fakalalakaka ko ia 'e lava ko ia ko ē ke tau sio ki ai ki he hala, ko e fale 'i he ngaahi ngāue ko ia, ka ko e mahu'inga ko ia ko ē mahino ko ē ki he *mindset* ko ia 'o e to'utupu pea pehē foki ...

<008>

Taimi: 1640-1645

Losaline Ma'asi: ... kī he kakai ko ē he vāhenga ko e ngāue fakataha ko ia pea 'oku mahu'inga leva ka kinautolu 'a e ngaahi fengāue'aki ko eni, ne 'a'u mai pē ki he tu'unga 'oku mau fai ko ia 'a e ngāue ko ia na'a mau sio leva koe'uhí ko e fengāue'aki ko ē pea mo e ngaahi potungāue mahalo 'e 'Eiki Minisitā ko e taha 'a e me'a ko ē na'a mau sio ko ē ki ai koe'uhí ko e uesia ko ia ko ē ma'u'anga vai koe'uhí ko e ko e ngaahi hūfanga pē he fakatapu koe'uhí ko e ngaahi sepitiki mo e anga ko ia ko ē 'o e *building code* ko ia ko ē 'o uesia ai koe'uhí ko e sio ko ia ko ē ki he ngaahi ma'u'anga vai ko ia.

Na'e a'u pē ki ha taimi na'a mau fakakaukau ai fēfē ke 'ai ha *spatial plan* ki he vāhenga fakahihifo ko u tui mahalo ko e mafai ko ia 'oku 'i he 'Eiki Minisitā pē ia 'o e Potungāue Fonua kae 'uma'ā e Ngaahi Koloa Fakaenatula. Pea kou tui pē ko e ngaahi fakakaukau ko eni kuo 'osi tuku atu ki he *CEO* ke fai ha vakai ki ai na'a 'i ai ha faingamālie koe'uhí ke fa'u ha palani fekau'aki mo e ngāue. Ko e 'uhinga pē eni Sea ko e taimi ko ē 'oku 'alu ange ai ha potungāue koe'uhí ke fakalele ha'anau *project* 'oku 'osi 'i ai pē palani tautefito ki he 'ū me'a fakatekinikale, ko e langa ko e sio ko e ngaahi me'a pehē te ne hanga ko ē 'o uesia ko hono fokotu'u ha ngaahi *bathroom* mo e ngaahi feitu'u ko ia ko ē fakafiemālie 'e malava leva ke hoko 'a e fo'i palani ko eni ko fē pē ha kautaha te nau ō ange pē ko fē pē ha tokoni mahino pē 'oku 'osi 'i ai 'a e fo'i palani koe'uhí ke mahino ka nautolu ke fakakau atu 'a e ngāue ko ē ko ē kuo 'osi fakahoko ke mahino 'e, he 'ikai uesia ai e ngaahi ma'u'anga vai ko ia ko ē ki he vāhenga fakahihifo ka ko hono fakalukufua Sea 'oku ai 'a e fakamālō lahi pea mo e hounga'ia mei he finemotu'a ni koe'uhí ko e fengāue'aki vāofi ko ia pea mo e *CEO* kae 'uma'ā foki 'a e kau ngāue ko ia ko ē 'a e potungāue mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 9.

Kole ke tokangaekina potungāue lahi 'aupito tata 'one'one 'i Lavengatonga mo Fua'amotu

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e 'Eiki Minisitā Lao mo e Hou'eiki 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofonga, 'e, ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Minisitā ko eni kae 'uma'ā e kau ngāue, *CEO*, 'i he tokanga'i hotau kekelekele ni ko e taha ia e koloa mahu'inga 'a e Tonga 'a e kekelekele. Ko Fisi 'oku nau ta'etokanga ki honau kekelekele kuo hoko ai e ngaahi palopalema he ngaahi 'aho ni. Ko 'eku tokanga atu ki he peesi valu. Fika 2 Lao Kekelekele fakahaa'i 'o e ngaahi fa'itoka. Kuo tu'o fiha 'eku 'ohake 'i he Fale ni 'a e tokanga mai 'a e Tongatapu 9 tautefito ki Lavengatonga kae

'uma'ā 'a e Fanga ko Fēfē 'i Fua'amotu ki he lahi hono tata 'o e 'one'one pea 'oku ne uesia 'a e ngaahi fa'itoka pea ko e tuku atu Minisitā ki ho'o kau ngāue ke nau tokanga ange mu'a ko e kāinga 'oku nau fakahā mai 'enau ta'efiemālie lahi 'aupito 'aupito ki hono tata 'o e 'one'one pea kuo luoluo pea ko e taimi ko eni 'oku feliliuaki e 'ea 'oku hake pē peau 'oku kau mo e ngaahi fa'itoka he me'a mahu'inga ia 'a e Tonga. Ko ia 'oku ou kole atu mu'a ke fai ange ha tokanga ki ai.

Fehu'ia pē 'oku malava ke ma'u kekekele kau 'Esia ma'u paasipooti Tonga

Ko hono ua ko e fie 'ilo pē mo e fie fakamahino. 'Oku ai foki hotau kāinga *Asia* 'oku nau ma'u paasipooti Tonga 'oku 'atā ke nau ma'u kekekele? Mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 8.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu'una pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki ko e 'oatu pē 'a e pou pou mo e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o koe'uhí ko e ngāue lelei 'oku fakahoko he 'e he Va'a Tokangaekina 'o e Ngaahi Koloa Fakaenatula 'a ia ko e peesi 23. Pea 'oku hā ai 'a e ngaahi ngāue ko e tokangaekina 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni pea 'oku hā ai 'a e ngaahi lao hangē ko eni ko e lao 'osi fa'u e lao ki he fekumi makakoloa ko ē mei kilisitahi ka 'oku kau foki 'a Tonga ni 'i he 'uluaki fonua 'oku ne hanga 'o fokotu'u e lao ko eni pea tali pea 'oku ngāue. 'Oku ai mo e lao 'e ua 'oku 'ohake ai ka ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga taha ki he motu'a ni na'e fakahoko e ngāue fakataha ...

<009>

Taimi: 1645-1650

Semisi Fakahau: ... he potungāue ko e 2018 pe ko e 19 konga kimu'a e 19 hono fakahū atu 'a e konga 'o e ngāue fakangatangata 'o Tongá ni 'i he polokalama fakalahi fakafonua konitinēniti 'a ia na'e fakahū ki he Pule'anga Fakatahataha ko ē 'o māmaní *United Nations New York*. Pea na'a nau hanga 'o tali 'a ia ko e fokotu'u ko eni ke fakalahi e konga tahi ko ia 'o Tongá, kilisitahí 'oku 'ikai ko e tahí ka koe kilisitahí. 'O lele ai pe 'a e fakalahi ko ení meí he ngata'anga ko eni tau angamaheni pe ki ai ko ē 'o Tonga ní 'o 'alu 'o a'u ki he tafa'aki fakahihifo 'o *Kermadec Island*. Ka ko e tu'u ko ē he taimi ni, me'apango 'oku 'ikai ke nau hanga 'o tuku mai heni 'a e fika ko ia ki he fakalahi ko ia 'oku hoko ki hotau fonuá 'a ia ko e fakalahi konitinēniti eni.

Pea na'e toe fakahū foki pea mo e fokotu'utu'u ke toe fakalahi atu 'a e konga fonua konitinēniti ko ia 'o Tonga ní ki he tafa'aki fakahihifo ko ia 'o e 'otu motu Laú. Pea ko e ngāue lahi eni pea ko e me'a mahu'inga 'aupito 'aupito eni ki he fonuá pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi 'aupito 'oku 'i ai 'ene fekau'aki. 'Oku 'i ai pe ngaahi faingamālie ko ia 'uhinga ia e fokotu'u e ngaahi lao ko ení koe'uhí ko e ngaahi makakoloa ko ia 'o 'osení. Kau ki ai e loló, kau ki ai e ngaahi me'a pehē pea 'ikai ke ngata pe a' ka e tokoni lahi 'aupito eni ki hono langa fakalalakaka hake ko ia 'o e toutai 'i he tu'u ko ia ki he lele loloa ki he kaha'ú. Ko ia 'oku fakamālō, fakafiefia 'aupito 'a e lava lelei 'a e ngāue ko ení, mālō.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Le'ole'o

Tali ki he ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Potungāue Savea mo e Fonua

'Eiki Minisitā Le'ole'o: Mālō, mālō Sea, fakamālō atu ki he kamata pe meí he me'a ko ena Tongatapu 8, mo'oni 'aupito pe 'oku fai e ngāue lahi heni hangē pe 'okú ne mea'i pau ke 'alu eni ki he UN ke nau toki *declare* mai pe 'oku toe fakalahi 'a Tongá ni pe 'ikai. Ka koe me'a ne tokanga ki ai 'a Tongatapu 9, mo'oni 'aupito pe 'a e fiema'u ke toe tokanga'i ange 'eptau 'one'oné. 'Oku taimi 'e ni'ihí 'oku fa'a tokanga'i ka 'oku kei lele pe kaiha'á mo e alā me'a pehē pea 'oku feinga e potungāué he hokohoko atu ko ení ke toe ki'i fakatokolahi ange kau 'ofisá ki hono malu'i mo tokanga'i ko eni 'a e me'a mo'oni ko eni 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 9 pea kuo fai e ngāue ki heni 'a e potungāué na'a lava he lipooti hokó 'o 'asi mai ha toe ki'i fakalelei ange ki he 'etau koloa ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 9.

Hangē pe 'oku mea'i mahalo 'e he Hou'eiki Mēmipá ko kinautolu ko eni 'oku *naturalize* 'oku 'ikai ke ngofua ke nau ma'u kelekele. Ko kitautolu ko eni 'i Tonga pe ko ha taha 'oku toki liliu ko e 'uhingá ko 'ene ongo mātu'a ko e Tonga 'oku *entitle* ki he kelekelé, mālō Sea. Kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fehu'i pea 'oku ou fokotu'u atu.

Pāloti'i tali Lipooti Fakata'u 2019/2020 Potungāue Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti, kole atu ke tau tali e Lipooti fakata'u 2019-2020 Potungāue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatulá, fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minsitā Fefakatau'aki, Veivoso Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto ki ai e toko 18 kotoa pe ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu leva ki he, tokanga'i ange ko e Lipooti 'A'ahi faka Fale Alea vāhenga fili Tongatapu 7 'oku 'ikai ke ma'u fakataha e Fakafofonga ko ení.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Sai pe ke u ki'i fakamālō atu Sea, fakafofonga'i atu e Minisitā 'a e Fonuá e fakamālō atu hono tali 'e he Fale ni 'ene ki'i lipootí. Ko u fakatauange pe ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku 'omai ke fakalelei'i'aki ke fai ha sio ki ai mo fai'aki e fatongia e potungāué, mālō 'aupito.

Lipooti 'A'ah Fale Alea 2021 Tongatapu 7

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Ha'apai, Tongatapu 2

Semisi Sika: Sea, 'oku ou tu'u pe au ke fokotu'u atu e lipooti hokó 'a eni ko eni na'a ke kamata ke fakahoko maí. Ko e fakafofonga ko eni 'oku ...

<010>

Taimi: 1650-1655

Semisi Sika: ...lolotonga tengetange hāngē pe ko ia ko e fakahoko mai ‘a e taliui pea kuo u fokotu’u atu pe ‘e au ke tau *note* pē, ko e ngaahi lipooti angamāheni pē eni ia. ‘Asi pe heni he lipooti, na’e ‘osi fakahoko ‘a e ‘a’ahi ki he ngaahi kolo lalahi ko ia ‘o Tongatapu 7, Tofoa, Pea, Tokomololo mo Ha’ateiho. Pea ko e le’o eni ‘o e kakai mo e ngaahi fakataha ‘oku fakahoko ‘a eni ko eni ‘oku ‘i he lipooti ko eni pea kuo u fokotu’u atu. Mālō. (Ne ‘i ai e fokotu’u)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e ‘a’ahi ‘a e Vāhenga Tongatapu 7 ki he 2021, fakahā mai ho nima.

Fakapaasi pālōti’i Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2021 Tongatapu 7

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-mā-fitu (17).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e Lipooti Fakata’u e Vāhenga Fili Tongatapu 7, fakahā mai hō nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai hā fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Lipooti ‘Atita Ngaahi ‘Ofisi Vāhenga Fili 1-17

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko mai ki he Fika 5.3 ‘etau ‘Asenita, ‘a ia ko e Lipooti ‘Atita ‘o e ngaahi ‘Ofisi faka-Vāhenga Fili. ‘A ia ko e lipooti ko eni mei ‘Akosi 2021, ne fakakakato ai ‘a Tongatapu 1 ‘o au ki he Vāhenga Fili Niua 17.

Ko ia ‘oku ou kole atu Hou’eiki ke tau tukuhifo ‘a e Lipooti ko eni ki he Komiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tukuhifo ‘a e Lipooti ‘Atita ‘o e Ngaahi ‘Ofisi Faka-Vāhenga Fili ki he Komiti Kakato, fakahā hiki hō nima.

Fokotu’u ke fakalukufua hono alea’i ngaahi lipooti ‘atita fakavāhenga fili

‘Eiki Minisitā Lao: Sea, ki’i kole atu mu’a Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e kole pe ko e, koe’uhi ko e ngaahi lipooti eni ia ‘e fekau’aki pē mo e kau Fakafofonga mo honau vāhenga, ‘a e ‘Atita. Kole atu, na’a tau lava pe ‘o fakalukufua’i ai pe, he koe’uhi ko e me’a eni ‘e toki me’a atu ‘a e Fakafofonga ia ki hono ‘Ofisi Faka-Vāhenga ‘o kapau ‘oku fiema’u ha ngaahi me’a mei he, ‘o fai e ngāue mo ia mo fetu’utaki pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Poupou ke fakatokanga'i 'u lipooti 'atita he 'oku kehekehe founa faka'aonga'i silini vāhenga

Semisi Sika: Poupou atu Sea. Ko e natula 'o e Lipooti ko eni, ko e Lipooti 'a e 'Atita. Ko e ngaahi fokotu'u mai 'a e ngaahi ngāue 'oku pehē 'e he 'Atita ke to e fakalelei'i. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha fa'ahinga naunau ia heni ke tālanga'i e feme'a'aki fakalūkufua. Kapau 'oku 'i ai ha *issue* 'oku fokotu'u mai 'e he 'Atita, me'a ia 'a e Fakafofonga ko ia, ke foki ki hono kakai mo e kakai 'oku taliui ki ai. He'ikai ke lava ke tau hanga 'etautolu ia 'o fakamā'opo'opo 'a Tongatapu 4, 5 'i heni. Foki pe 'a 4 mo 'ene Lipooti mo 'ene ngāue ke fakalelei'i ki Tongatapu 4. Foki pe motu'a ni ki Tongatapu 2 pea 'oku kehekehe 'a e ngaahi *recommendation*, he 'oku kehekehe pe foki 'etau founa' neongo 'oku tau faka'amu ke pehē mo pehē ka 'oku kehe pe 'a e natula 'o Hahake, kehe 'a Hihifo, kehe 'a motu pea 'oku kehekehe ngaahi founa 'oku faka'aonga'i 'aki 'a e silini pea kuo u fokotu'u atu pea kuo u poupou ki he fokotu'u ko ena 'a e 'Eiki Minisitā Lao, ke tau *note* pe pea tau fakapaasi pea tau foki 'o hoko atu e fakahoko e fatongia. Mālō. (Ne 'i ai e poupou)

Eiki Sea: Kole pē 'oku to e 'i ai ha fokotu'u. Mālō, kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Pālōti 'o fakapaasi Lipooti 'Atita Ngaahi 'Ofisi Faka-Vāhenga Fili

Ko ia 'oku loto ke tau tali ngaahi Lipooti ko eni mei 'Ofisi Faka-Vāhenga Fili, kātaki Lipooti mei he 'Atita fekau'aki mo e ngaahi 'Ofisi Faka-Vāhenga Fili, fakahā ho nima.

Kalake Tepile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko hongofulu-mā-hiva (19).

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e ngaahi Lipooti, fakahā mai hō nima. ...

<003>

Taimi: 1655-1700

Kalake Tēpile: ... 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Fakamālō Hou'eiki ko e lava ia e 'asenita 'i he Fale Aleá ko e toenga 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakatō. Ne u kole atu pē ki he Sea e Komiti Kakato ke ne fakafuofua pē taimi 'oku fie mālōlō ai. Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō homou laumālie. Tau taimi 'oku kei toe lahi. Ka ko 'eku ma'u mei he ongoongo fakamuimui ko homou 'ilō 'e toki kakato ia maau ki he 7. Pea ko 'eku lave'í 'e makatu'unga 'iate kimoutolu 'a e vave homou 'ilō 'a e anga 'etau fakataha ko eni. Ka

vave kimu'a he 6 ha'u pe ia mei he 7 ki he 6 pea toe toe mo 'etau ngaahi lao ki 'apongipongi, ngaahi lao mamafa 'aupito 'aupito. Ko ia mou ki'i fakama'ama'a, fuoloa e ta'e'oatu e tu'utu'uni ko ia kiate kimoutolu, tukukehe 'o kapau 'oku mou mokosia, kakato pē homou teuteu. Tau ki'i *warm up* pē he ko e 'uhingá ko 'etau lao pē 2. Na'a faifai ka tau miniti pē 'e 10 'e toki *serve* homou 'iló he 7. Ko ia fiema'u Hou'eiki ke mou laumālie lelei. Mālō homou laumālie.

Alea'i Lao Fakaangaanga fika 15 & 16/2021

Tau 'asenita pea ko e 'aitemi 4.3 ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakaí 2021 pea mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Faito'o Tafa 2021, Lao Fika 16/2021.

Hou'eiki ko u pehē ke alea'i fakataha'i pē hangē ko e laumālie na'e fokotu'u 'e Tongatapu Fika 4 pe ko e hā homou lōloa he ongo fo'i lao 'e 2 ko ení te u 'oatu pē taimi lahi he ko e 'uhingá 'oku 'ikai toe 'i ai hatau 'asenita kuo kakato kotoa ia he ngāue 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. 'Oua te mou ha'iha'isia 'oku lahi pē taimi ke mou me'a lelei pē. Ko ia ai te u tuku atu ke faingamālie 'a Hou'eiki pe ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui pe ko Tongatapu Fika 4 mei he tēpile Hou'eiki mou me'a mai. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō e laumālie e Feitu'u na 'Eiki Sea e Komiti Kakatō pehē ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Sea e Fale Aleá, Hou'eiki Mēmipa. Mālō homou kātaki Hou'eiki 'i he ngāue 'oku tau fakahoko. Sea ko u fie talangofua pē ki he Feitu'u na ke fai pē ha malanga fakalukufua 'i he ongo laó fakatou'osi he 'oku na fekaukau'aki. 'A ia ko e ongo lao eni na'e fakahū mai he 'Eiki Minisitā Mo'ui fekau'aki pea mo e faito'o tafa kae pehē ki he mo'ui 'a e kakaí. 'A ia ko hono 'elito Sea kapau te u lau atu 'i he Lao Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa 2021 he mahalo 'oku mahino ange ia. 'A ia ko e fakatonutonu 'o e kupu 4 'o pehé ni. **Kuo pau ke fakahoko 'a e huhu malu'i.** Fakatatau ki he kupu 18(A) 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakaí kuo pau ke huhu malu'i 'a e taha kotoa ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a. Kole mu'a ke 'ai mai 'e he Minisitā Mo'ui 'oku 'i ai e ki'i fakatonutonu ke fakahū ai leva ia pea toki me'a mai e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io. 'E Fakafofonga ko e fakatonutonu. Mālō Minisitā Lao. Ko e fakatonutonu ki he lea ko ena huhu malu'í na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ko e **faito'o malu'i.** Ko e ki'i fakatonutonu ia ki he huhu malu'í. He 'ikai toe ngāue'aki e huhu malu'í 'e fakatonutonu 'aki e ki'i fo'i lea ko ē ko e **faito'o malu'i.** Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki ...

Sea Komiti Kakato: Toki hoko atu Tongatapu Fika 4.

Fakatonutonu ki he kupu 6 e tefito'i Lao, Lao ki he Faito'o Tafa 2021

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e ...

<002>

Taimi: 1700-1705

Eiki Minisitā Mo’ui: ... fakatonutonu ia ki he tefito’i lao ‘a ia ko e tamate’i ‘o e ngaahi lea ko ia ‘oku pehē, **Lao ki he Faito’o Tafa**, ‘o fetongi ‘aki ia ‘a e **Lao ki he Faito’o Malu’i**. Pea tamate’i leva mo e ngaahi lea kotoa pē ‘oku pehē, **Faito’o Tafa pē Huhu Malu’i** ‘o fetongi ‘aki ia ‘a e **Faito’o Malu’i**. Ko e konga 6 ia kupu hono 6 ia ‘o e fakatonutonu ki he tefito’i lao. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘e fakataha pē ‘e ‘Eiki Minisitā ‘a e Huhu Malu’i pea mo e Faito’o Tafa ki he fakalea hono fakatonutonu ‘o e Faito’o Malu’i.

Eiki Minisitā Mo’ui: Ko ia ko e Lao ki he Faito’o Malu’i 2021.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Me’a mai koe ‘e Tongatapu Fika 4. Mahu’inga kiate koe ‘a e lao ko eni.

Kole ke fakakaukau hano holoki tautea fekau’aki mo e huhu malu’i

Mateni Tapuelulelu: ‘A ia Sea ‘e to’o leva ‘a e fetongi ‘aki ‘a e **Faito’o Malu’i** e, ka u ki’i, ka u toe lau atu pē Sea mahalo ke mahino ange ‘a ia ‘oku mahino heni, fakatatau ki he kupu 18 (a) ‘o e Lao ki he Mo’ui ‘a e Kakai kuo pau ke Faito’o Malu’i ‘a e taha kotoa ‘i he hili ‘a e fakahā kuo fakahoko ‘e he ‘Ofisa Pule Ngāue.

Pea ko e kupu eni ‘e Sea ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, mahino pē kupu si’i (2), **ka ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke fai pau ki he kupu si’i (1), ‘oku faito’o malu’i ‘oku ne fakahoko ‘a e hia, pea ‘oku ala mo’ua ‘i ha’ane halaia ki ha tautea pa’anga ‘oku ‘ikai laka hake ‘i he pa’anga ‘e 1,000 pē ngāue popula ‘i ha vaha’a taimi ‘oku ‘ikai laka hake ‘i he māhina ‘e 6.**

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘e 2 ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni, ka ‘oku ou kole pē ke u ‘uluaki kamata atu ‘i he tautea. ‘A ia ko e ‘uluaki Sea, ko e tautea pa’anga ‘e 1,000 pē ko e ngāue popula māhina ‘e 6. ‘Oku fai ‘a e tautapa atu Sea ko hono ‘uhinga ko e tautea ni ‘oku mau tui pē Sea ke fakakaukau’i ange mu’a ‘i he ‘uhinga ‘oku toki ‘osi eni e me’a mai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘oku peseti ma’olunga ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ko eni ko ē ‘a e Faito’o Malu’i ‘o tatau pē eni mo e ‘otu motu ‘o makatu’unga pē ‘Eiki Sea ‘i he fie mo’ui ‘a e kakai, kuo mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e lelei mo e totonu ke o ‘a e kakai ‘o fakahoko ‘a e faito’o malu’i.

Pea ‘oku ‘i ai leva ‘emau tui Sea ko e pa’anga ko eni ‘oku ngali ki’i tō ‘olunga, kapau ‘e laumālie lelei e Hou’eiki kae fakakaukau’i mu’a. Na’e fai ‘a e feme’a’aki ‘anenai ho Fale Sea, ki he tautea ‘a ha ni’ihi kapau he ‘ikai ke nau fie mavahe ‘i ha polokalama *evacuation* ‘o ka tō ha fa’ahinga fakatu’utāmaki pea ko e tauea ki ai, ko e ngāue popula mo ia māhina ‘e 6, ka ko e tautea ia na’e pa’anga ia ‘e 5000, na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ko hono ‘uhinga ko e *ratio* pē ko e polopolo sio, na’e ‘ikai ke toe lava ke tukuhifo ai ‘a e kole na’a mau fai atu ke tukuhifo mu’a ‘a e taimi ngāue popula, pa’anga ‘e 5000 pē ngāue popula māhina ‘e 6.

Na’a mau kole atu ke tukuhifo ke māhina ‘e 3 pea na’e ‘omai ’a e ‘uhinga, ko eni ko e pa’anga ‘e 1,000 kae māhina ia ‘e 6, ‘a ia ‘oku fai ai ‘a e kole ke tuku atu pē mu’a kae fakakaukau ‘a e Pule’anga na’a ‘i ai ha ki’i lava holoki hifo ko hono ‘uhinga ko hono ue’i si’i pē kakai kuo nau’alu pē nautolu ia ‘o fakahoko honau fatongia, ‘oku nau fu’u fie mo’ui kinautolu ia ke fakahoko ‘a e

fatongia ko eni ko e .

‘I he kamata ‘anga mai Sea na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau kei veiveiua ko e ngaahi fakamatala felekeu hūfanga ‘i he fakatapu, ‘i he ngaluoape, Kuo ‘osi mahino ‘aupito ia ‘i he taimi ni, ko e ngaahi fakamatala ko ia ia ‘oku ta’emo’oni, ko e anga pē ia’a e tālafili ‘i he fo’ou mai ‘a e Faito’o Malu’i, ka ko e ‘aho ni kuo mahino pea ‘oku ‘i ai ai ‘a e fokotu’u ko ē ‘oku ‘oatu na’a lava ke holoki hifo ke pa’anga pē ‘e 500 kapau ‘e’ikai te ke tali ke ke ‘alu ‘o faito’o malu’i.

‘A ia ko e tuku atu pē Sea e fakakaukau ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau fakakaukau mu’a, ko e ‘uluaki ia ko e ...

<005>

Taimi: 1705-1710

Mateni Tapueluelu: ... Ko hono ua Sea ko e anga pē eni ia ‘a e fakakaukau ‘oku fokotu’u atu Sea ko hono ‘uhinga ko e polokalama foki he taimi ni malu’i lōua.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ka holo ‘a e mo’ua pa’anga ‘e kau mo e māhina ‘ene ngāue pōpula māhina ‘e 6 ke ki’i holo hifo mo ia.

Mateni Tapueluelu: Ko e ki’i fokotu’u atu ia, ka ko e ‘ikai foki te mau ‘oatu e taimi kae tuku pē mu’a e Hou’eiki Pule’anga ke nau hanga ‘o fakaukau’i ko e anga ia pē ia ‘eku pehē kapau ‘e holo ‘o 500 e pa’anga ka ko e tuku atu pē ki he Hou’eiki Pule’anga kapau ko e kole na’a lava ‘o toe ki’i holoki hifo ko e taha ia.

Ko e ua Sea ko e fakakaukau eni ia ko e tu’u foki he taimi ni ‘oku kei ngāue’aki ‘e māmani ‘a e faito’o malu’i lōua ka ‘i ai ha fonua ia ‘oku ne ‘osi kamata mai ‘e ia ia ‘a e faito’o lōtolu. Ko ‘Isileli ‘a e fuofua fonua kuo nau hanga ‘o *roll out* ‘a e faito’o malu’i lōtolu. Pea ‘oku ‘i ai ha tui ...

Lord Tu’iha’angana: ‘Eiki Sea kātaki mu’a ka u ki’i kole fakama’ala’ala mai pē eni ia me’a ko ē na’e fakama’ala’ala mai he Minisitā he ko u ki’i ...te’eki ke fu’u mahino lelei kiate au ko e hā koā me’a ‘oku fetongi ‘Eiki Minisitā he ko u ngāue’aki mai pē he Fakafofonga he taimi ni faito’o malu’i liliu’aki e huhu malu’i ‘oku tu’u pē huhu malu’i ia ko e faito’o tafa pē ‘oku liliu ko e ‘uhinga na’a tau fetō’aki ‘oku tu’u pē huhu malu’i ia. Ko e faito’o tafa pē ‘oku fetongi’aki e faito’o ko ia?

Sea Komiti Kakato: Malu’i lōua.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko e liliu ‘a e lea kotoa pē ko e **huhu malu’i** ki he **faito’o malu’i** ko hono ‘uhinga ke ne katoī kātoa ha ngaahi faito’o malu’i pē ‘i he kaha’u tatau ai pē huhu pē ko e folo ha ki’i fo’i’akau pē ko e inu ha ki’i vai ke ne katoī kātoa.

Lord Tu’iha’angana: Me’a ko u ki’i fihī pē au ka ko ē ‘oku toki ‘omai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Na’a ke me’a mai koe he tafa?

Lord Tu’iha’angana: Na u pehē au ko e faito’o tafa tā ko ē ko e me’a ko e malu’i kaikehe ko ē ‘oku mahino.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahalo ‘oku kau ki ai mo e me’a ko ia ‘a e malu’i mālō me’a mai Fakafongga fakamolemole.

Tokanga ke fakakaukau kinautolu lava fakahoko huhu malu’i lōtolu

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ka ko e anga ia ‘o e fakakaukau kapau ko e fakahoko ko eni ‘e ‘Isileli ‘a e polokalama ko eni ‘o ngalingali ola lelei pea muimui atu ha ngaahi fonua ‘o nau ‘alu nautolu ia ‘o faito’o malu’i lōtolu pea ‘ilo he ni’ihi ‘o e kau ngāue ko eni ‘i he tafa’aki sekitoa mo’ui ‘oku ngalingali mālohi ange *immune* ‘i hono lōtolu ‘oku ‘i ai pē ki’i manavasi’i Sea na’a ‘ohovale he fanga ki’i fonua ko eni ‘oku nounou ai ‘a e ngaahi *dose* ‘a e faito’o ki he KOVITI na’a ‘ohovale ‘oku hoko ha ki’i kaipō faito’o malu’i fēfē ha ni’ihi ia ‘e ‘ohovale pē ‘oku nau faito’o malu’i lōtolu kinautolu ‘oku te’eki ai e ni’ihi ia ‘e lōua pē lōtaha ke fakakaukau’i ange mu’a mo e tafa’aki ko ia he ko e tu’unga ko ē he taimi ni ‘oku te’eki ke kakato e māmani ‘i hono malu’i pea ‘oku te’eki ke mahino ‘oku lahi ‘a e *supply* ko e anga pē ia fakakaukau ‘oku ‘oatu Sea ka ko e ongo fakakaukau ia ‘oku tefito ‘i he tautea mo e kole ke fakakaukau mu’a pea ‘i he taimi tatau pē ke fakakaukau’i ha ni’ihi te nau ‘alu nautolu ia ‘o faito’o malu’i ‘o ‘ova ia he *dose* ko ē ‘oku tu’utu’uni ko ē he potungāue. Ko e fakakaukau ia Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu pē ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau tokoni mai ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā Mo’ui taitaimi pē tali fehu’i ‘a e Hou’eiki ‘oku hoko mai ‘a Tongatapu Fika 8 me’a mai.

Semisi Fakahau: ‘Eiki Sea ko e fakamālō fakafeta’i atu fakamālō ki he Feitu’u na fakatapu atu ko e fehu’i pē na’e ‘i ai foki ‘a e tohi tangi na’e fakahū koe’uhí fekau’aki mo e Lao ko eni pē ko fē ‘a e taimi he ko e taimi eni ‘oku tau alea’i ai ‘a e Lao ko eni fē e taimi ‘e ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafongga Tonagatapu Fika 8 fakamolemole ‘ikai te u lava ‘o tali atu he ko e Sea au e Komiti Tu’uma’u ‘i tu’a ko e anga eni ia e tēpile mo e tu’utu’uni e taimi e Fale Alea mahalo e toki lava eni pea te u toki tali atu kae toki hoko atu ‘e ta komiti tu’utu’uni e Lao ko eni mālō.

Losaline Ma’asi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni na’e ‘i ai ‘a e Tohi Tangi Fika 1 pea mo e Lao ko eni Fika 15 ki he Mo’ui ‘a e Kakai mo’oni ‘aupito me’a mai Tongatapu Fika 5.

Vikia fu’u lelei ngāue va’a fakahoko malu’i ke fakaa’u polokalama huhu malu’i ki he kakai

Losaline Ma’asi: Mālō Sea e ma’u faingamālie pea kole pē ke u fakatapu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa he Fale ‘Eiki ni ‘o e Komiti Kakato kae ‘atā ...

Taimi: 1710-1715

Losaline Ma'asi: ... 'atā mu'a ki he finemotu'a ni ke fai pē ha pou pou koe'uhi ko e fokotu'u ko ia ke holoki hifo 'a e tautea ko eni. Sea 'oku ou fie lave pē au ia ki he *performance* ko ia ko ē 'a e fo'i timi ko eni 'oku nau fai ko eni e huhu malu'i. Ko u pehē 'oku nau 'osi ma'u pē 'enautolu ia 'a e taukei ko ia ko ē pea mo e 'ilo ko ia pea mo e anga ko ia ko ē 'enau a'u ko ia ko ē ki he kakai, ke toe fai hano, koe'uhi ke siofi ko eni ko ē ke toe hiki hake 'a e tautea ko eni, 'aki pē ia ko ē 'a 'eku vakai 'aku ia ko ē ko e lele mai eni 'a e huhu malu'i mo e 'u me'a pehē ko ia, hono fakahoko ko ia ko ē 'e he Potungāue, kae 'uma'ā 'a e va'a ko ia ko ē 'oku nau fai e ngāue ko eni. Sai 'aupito. Peseti 'e 70 fai ai ki he 90 tupu ko e fu'u ngāue lahi ia te u pehē pē 'e au ia ko 'enau *performance* 'anautolu 'oku sai 'aupito pea 'oku ou fakamālō'ia au ia 'a e kau ngāue ko ia ko ē 'a e 'Eiki Minisitā, tautefito ki he va'a ko eni 'oku nau fai ko ē e ngāue ko eni ko e kakai fefine foki. Pea 'oku nau 'osi ma'u 'enautolu 'a e taukei, ke nau *approach* mo e *reach out* ko ia ko ē ki he *community*, ke uki ko ia ko ē kakai ke nau omi ko ia ko ē 'o huhu.

'Oku ou tui au ia 'oku, ke toe foki pē ia he 'oku nau ma'u 'enautolu ia 'a e mafai ko ia, te nau malava pē 'enautolu hono fakaiuia kinautolu 'aki e me'angāue koe'uhi ko e tekinolosia 'oku toe lelei ange he taimi ni. Mahino pē 'a e feitu'u ia 'oku fai ai 'a e huhu malu'i ia, ko e pongipongia te'eki ai ke hoko e 7 ia 'oku 'osi fakalea holo 'i he ngaahi kolo ia 'i he, ko e hala kotoa pē he kolo kotoa pē kuo pau ke a'u atu 'a e me'alele. 'A ia 'oku ou sio au ia 'i he vakai 'a e finemotu'a ni, ko e taukei ko ia ko ē 'oku ma'u ko ia ko ē 'e he kau ngāue, 'oku mahu'inga 'aupito ia koe'uhi ke 'ai 'a e fu'u tautea pehé ni koe'uhi ko e kakai 'o e fonua, toe foki pē nautolu ia ki he fo'i, ngāue'aki pē 'enau 'ilo, mo e taukei ko ia koe'uhi ka nau lava nautou 'o a'u atu.

Ko u tui au ia ko 'enau ma'u ko ia 'enau lēkooti, nau sio ko ia ko ē 'oku te'eki ai ke ō mai ha ni'ihi nau a'u atu kia nautolu he ko e tokolahi pē ia ko e 'ikai ke a'u atu 'a e fanongonongo ko eni, ke a'u atu kia nautolu koe'uhi ka nau lava 'o kau mai 'i he ngaahi huhu malu'i ko eni. He 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ia ko eni ia 'oku fakahoko 'e he Potungāue, koe'uhi ko e tu'unga mo'ui lelei ko ia 'a e kakai 'o e fonua. Ka ko e me'a ko ia ko ē 'oku vakai ki ai 'a e finemotu'a ni, ko e taukei pea mo e 'ilo ko ia ko ē 'oku ma'u 'e he kau ngāue ko eni mo e timi ko eni, 'oku totonu pē ia ke toe fakamālohi'i ange pea toe fakaiuia kinautolu koe'uhi ko 'enau a'u atu ko ia ko ē ki he ngaahi feitu'u ko ē, fakafaingamālie e me'angāue mo e 'u me'a ko ia ke tokoni kia nautolu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu 5 hono fakatokanga'i e kau ngāue 'a e Minisitā Mo'ui, mo'oni 'aupito. Me'a mai Vava'u Fakafofonga 'o Vava'u 14.

Mahu'inga 'aupito huhu malu'i ke malu'i e fonua

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae 'atā pē mo e motu'a ni Sea ke fai pē ha ki'i fakahoha'a 'i he lao ko eni 'oku fakaangaanga fakatonotonu. Sea 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi tohi tangi 'oku fakapipiki mai pē 'i he lipooti ko ia 'a e Komiti Sosiale, na'a nau hanga 'o vakavakai'i e fo'i lao ko eni Sea. Pea

ko u faka'amu pē au Sea ke u hanga 'o taki e tokanga, ke fakamahino pē ki he kakai ia e fonua, kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa, ko e fo'i lao motu'a pē eni Sea. Pea ko e tefito'i lao 'i he kupu 4 Sea ko e mo'ua ko ia kia kinautolu na'e 'ikai ke huhu, ke nau ma'u e faito'o malu'i, na'e pa'anga 'e 20 he 'aho ko ia. Pea na'e *compulsory* ke huhu malu'i pē ko e ma'u e faito'o malu'i 'e he kakai e fonua, pea 'oku mahino pē Sea 'e 'i ai e fa'ahinga ia 'e 'ikai te nau lava 'o a'usia kapau 'oku nau puke he taimi ko ia, kapau 'oku feitama hūfanga he fakatapu mo e ngaahi me'a 'e 'ikai ke lava ai Sea. Ka na'e hanga 'e he huhu malu'i ko eni Sea 'o malu'i 'a e kakai 'o e fonua, 'i he ngaahi ta'u lahi.

Sea ko e simolo pokisi (*small box*)...

<008>

Taimi: 1715-1720

Saia Piukala: ... 'osi ia mei māmani 'ikai ke toe 'i ai ha mahaki pehē ia. Ko e 'uhinga pē 'e taha ko e huhu malu'i pē ko e faito'o malu'i. Sea 'oku ta'imālie e fonua ni he faito'o malu'i pea mei he fatafata vaivai pē ko e *TB* mei 'osi ia mei he fonua ni. Ko e 'ate pupula ko e kona hamu tau manatu pē Sea 'etau kei si'i hake ko e fu'u faka'ilonga ia na'e tu'u he falemahaki tapu longoa'a kona hamu. 'Ikai ke tau toe sio ai he taimi ni. Ko e huhu malu'i. Fakatātā ofi tahá Sea ko e mīsele. Ne lavea 'a Ha'amoā pea lahi e maté ko e 'ikai ko e 'ikai ke ma'olunga e pēseti faito'o malu'i ki he mīsele, na'e tō e mīsele 'i Fisi na'e tō e mīsele 'i Tonga ni na'e 'ikai ke 'i ai ha mate ia he na'e mau e ngāue e potungāue ke malu'i 'a e kakai 'o e fonua. Tau a'u mai eni ki he kōviti ko e koviti Sea ko e taha eni ha fokoutua vave taha hono ma'u he kau Saienisi 'a e faito'o malu'i ke malu'i e kakai 'o e fonua pea mei he KOVITI-19.

Sea ko e fakakaukau ko eni e 'o e faito'o malu'i ko e ngaahi fokoutua Sea 'oku lava ke fakatupunga 'e ha pekitīlia pē ko ha vailasi. Ka 'oku hanga 'e he kau saienisi 'o 'omai e ki'i siemu ko eni 'o fakavaivaia'i ia Sea he 'ikai te ne lava 'e ia 'o fakatupu ha mahaki ke puke ai ha taha. Pea ko 'ene 'uhinga hono 'omai kia kitautolu ke hanga hotau ivi malu'i 'o teuteu'i ka a'u mai e mahaki 'oku tau lava pē 'o fakafepaki'i.

Sea ko e poliō 'ikai ke toe 'asi ia 'i Tonga ni ko e ngaahi fonua ko ē na'e ta'etokanga ki he faito'o malu'i 'oku nau kei tau fangatua pē mo e fokoutua 'oku kei 'asi pē poliō 'i he ngaahi feitu'u. Ko e fatafata vaivai Sea neongo e si'isi'i 'a Tuvalú ka 'oku nau kei taufangatua mo e fatafata vaivai 'oku 'ikai ke hangē ia ko kitautolu hení he na'e hanga 'e he lao ko 'eni 'o malu'i e kakai 'o e fonua, ko 'aneafi ia Sea.

'Oku tau ma'u 'e tautolu 'a e ngaahi *media* ke fai ai hono hono ako'i e kakai ke nau ma'u e me'a ko e mahino. Sea ko 'ene ma'u ko ē he kakai e mahinó ko u tui te nau faitu'utu'uni 'o fakatatau ki he mahino 'oku nau ma'u 'o hangē ko e fakamatala ko eni ko u 'oatu Sea.

Me'a ia nau fakakaukau au Sea nau tokanga au ki ai Sea 'i he fo'i lao ko 'eni na'e mahu'inga ange ke fakapapau'i 'oku ngaue lao ia ka kinautolu 'oku fakafaingata'a'ia'i 'a e huhu malu'i pē ko e hā e ngaahi 'uhinga. 'E pehē pē taku he fonua 'oku tau hanga 'o fakamālohi'i ke huhu malu'i ha taha. Ka 'oku 'ikai ke 'omai he lao ia kapau 'e hoko ha me'a ki ha tokotaha ko e ngaue faito'o malu'i

ko e hā e *compensation* ‘e fai ki he tokotaha ko iá kapau ‘oku tau hanga ‘o fakamālohi’i ‘o hangē ko e tu’u ko ia he taimi ni, kapau he ‘ikai ke ke ma’u e faito’o malu’i kuo ke hia.

Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mo e potungāue kau ‘a Tonga ni he pēseti lelei taha ‘i māmani he me’a ko eni ko e huhu malu’i ‘oku tau talanoa pē he pēseti ‘e 97 pēseti ‘e 98 he ‘ikai toe ai ha fonua ia ‘i māmani ‘e pēseti ‘e 100 ‘a e me’a ko e huhu malu’i Sea. Ka ko ‘etau a’u ko ē ki he pēseti ko ia ‘oku ne ‘osi lava ‘e ia ‘o malu’i e fonua fakalukufua.

Na’a tau toki ‘osi ‘etau fakahoha’a mo ‘etau feme’a’aki heni Sea fekau’aki pea mo e tui ko ia e leta pē ko e *seatbelt* ‘i he laumālie ...

<009>

Taimi: 1720-1725

Saia Piukala: ... tatau ko e malu’i e kakai e fonuá. Kae hangē ko ‘eku fakahoha’a Sea ko e tefito’i laó ia ‘i he kupu 4, na’e \$20 ‘a e mo’ua ia. Pea tautea’i e mātu’á kapau ‘e ‘ikai ke nau ‘omai ‘enau fānaú ke huhu malu’i, \$20 pea kapau ko e huhu malu’i tu’o ua ‘oku toe ta’ofi mo ia, toe liunga ia \$40. Sea ‘oku ‘i ai e huhu malu’i ia, fanau’i mai pe pepē ia kuo pau ke fakakakato ia. Ko e faito’o malu’i ko eni ko e poliō ko e ki’i vai ia ‘oku inu.

Ko u manatu Sea he foki mai ko ē meí he akó ne kei mālohi ai ‘i Tongá ni ‘a e fa’ahinga fakakaukau ko e kole kau toketā ke nau ō ange ki mala’e ke tafa e pekiá ke to’o ‘a e ‘ate ko e pehē ko ē ko e ‘ate pupula ko e hangē ha fokoutua tukufakaholó. Na’e toki ma’u ia kimui e huhu malu’i ia ko eni ki he ‘ate pupulá, valungofulu tupu. ‘Ikai ke toe fu’u loko lahi ‘ene ‘así he taimí ni Sea, ko e ‘uhinga pe ‘eku fakahoha’a ‘aku ia Sea ke mahu’inga mālie e fakakaukau e huhu malu’i ke malu’i ‘a e kakai e fonuá.

Ko e mahaki ko ē ‘oku ‘ikai ko ē ke pipihí ko e fokoutua ia, lahi taha ai mate he taimí ni. ‘Oku ‘ikai ko e *accident* hangē ko e me’a e ‘Eiki Minisitā Polísí ‘anenaí. Ka ‘oku hanga pe ‘e he mahino ‘i he talatalanoa ‘a e kau ngāue ‘a e Potungāue Mo’uí ‘o liliu e fakakaukau Sea, pea ko e ‘uhinga pe ngaahi lao ko eni he ‘e hanga ‘e he tokosi’i ‘oku ‘ikai ke huhu malu’i ‘o uesia ‘a e toenga e tokolahi.

Sea ko au mo ‘eku fakakaukau ko e me’a ko eni ‘oku hoko he *COVID-19*, Vava’u, faito’o malu’i ‘uluaki pē eni ‘osi a’u ia 82 Sea, ‘ikai koe 83 hangē ko e fakahoha’a pe me’a mai ‘a Ha’apai 13. Pea ‘oku ou tui au ia Sea

Sea Komiti Kakato: Toe ho miniti 10 mahu’inga ‘aupito ho me’a toketā

Saia Piukala: Pea ‘oku ou tui au Sea, ko e fatongia ko ē ‘oku fai ‘e he potungāué ‘enau ō ko ē ‘o fakama’ala’ala ke mahino ki he kakai e fonuá ‘a e mahu’inga malie ke malu’i kitautolu mei he *COVID-19*. ‘Osi mahino ko e *evidence* eni kuo ma’u mai ko kinautolu ‘oku nau fokoutua he fokoutua *COVID-19* na’e ‘osi huhu malu’i tu’o 2 si’isi’i ange honau faingamālie ke nau pekia, si’isi’i ange e faingamālie ke nau puke lahi he fokoutua ko iá.

Ko e lahi taha ‘o kinautolu ‘oku pekiá, kakai ia ne ‘ikai ken au huhu malu’i pē fo’i *dose* pē ‘e taha. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakamalangá Sea ko e siemu ko eni ‘okú ne hanga ‘o fakatupunga ‘a e fokoutua, pekitalia pe ko e vailasi. Kuo ‘osi mahino kia kitautolu ‘oku te’eki ke lava ‘e he kau Saienisi ia ‘omai ha faito’o e vailasi. Ka ‘oku nau hanga ‘o fakavaivaia’i e ki’i siemu ko iá ‘o ‘omai he ‘ikai ke ne lava ‘o fakatupu ha puke ‘o ‘omai kia kitautolu ke hanga ‘e he ivi fakanatula pe ko e ivi malu’i ko ē hotau sinó ‘o teuteu’i e fanga ki’i sōtia malu’i. Ko e taimi ko ē e tō maí ‘oku ‘i ai e kau sōtia ke ne hanga malu’i kitautolu. Pea kapau te tau ma’u ‘a e fo’i fakakaukau pea mo e *principle* ko ia ‘o e faito’o malu’i, Sea ‘oku ou tui ‘e mahu’inga mālie kia kitautolu ia ‘a e lao ko eni ‘oku tau fa’u. Kapau na’a tau ma’u e fakakaukau ko eni ‘oku ‘omai ‘e he kau fakakaukau ‘a e tokolahi ‘o fakafepaki’i, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ‘oku a’u e *population* ‘o Tongá ni ki he 1 kilu he taimi ni. Mea’i pe ‘e he Feitu’ú na Sea 1918 tō mai e mahaki faka’auha ...

<010>

Taimi: 1725-1730

Saia Piukala: ... *flu*, vahe 3/1 *population* ia ne nau, *population* ‘a Tongá ni he taimi ia ko ia na’e ‘i he 20,000 tupu pe Sea. Ka ‘oku hanga ‘e he faito’o malu’i ko eni ‘o malu’i mai e to’utangata mo e to’utangata meí he poliō, fatafata vaivai, kona hamu, mīsele, ‘ate pupula mo e ngaahi fokoutua ‘oku pipihí Sea. Pea ‘oku ou hoha’a Sea, ko e fo’i mahino ko ia hono fakamatala’i pea faitu’utu’uni ‘a e kakaí ‘i he mahino ko iá, te’eki ke mo’ua ha taha ia he huhu malu’i Sea.

Tau kei nofonofo pe he 97, 98 kae hangē ko u ongo’i Sea he hū mai e fo’i tautea ko eni \$1,000 hiki meí he 20 ki he 1,000 tau hanga ‘o tukuhiho e tu’unga ‘atamai lelei mo e fakakaukau lelei he ‘oku tali ‘e he kakaí ha me’a ‘oku ‘uhinga lelei pea mahino hono fakamatala’i. Ko e ‘osi pe ‘eku fakamatala ko eni kapau ‘oku te’eki ke huhu malu’i ‘a Ha’apai 13, huhu malu’i kātoa, he ‘oku mahu’inga mālie ki ai ‘a e mahu’inga ‘o e huhu malu’i.

Hoha’a ki he tautea \$1000 hilifaki ki he kau ta’ehuhu faito’o malu’i

‘Oku ou ki’i hoha’a pe au Sea ke tau hanga ‘o tohi’i he laó \$1,000 na’a ko ha ‘ai pe ko e fakailifia ka ‘oku ‘ikai ke u fu’u ongo’i Sea ki hono, ko u tui au ia ‘oku maama e kakaí, fakamatala lelei. ‘Oatu pe kau ngāue ia Potungāue ki Vava’u fakamatala, o atu ko ē nautolu ko ē ke fakamatalá pehē mai ‘e he kakaí ia, mau pehē ‘emautolu ko homou omai pe he ‘ahó ni mo e huhú ‘oku fie huhu mautolu he ‘ahó ni. ‘Ikaí ke toe fiema’u e fakamatala ia, ko e Lolo ia ‘a Halaevalú. Ha’apai, fiema’u ia ke nau o fakamatala’i, ke mahino kia kinautolu pea ‘oku pehē ai Sea ‘eku fakahoha’a he efiáfí ni. Tau toe fakakaukau’i ange pe ki’i fo’i kupu ko eni he ko u falala au Sea ki he ‘atamai lelei pea mo e maama ‘oku ma’u ‘e he kakaí ‘o e fonuá ni he ko e talu ē meí he kamata mai e huhu malu’i Sea mo e nofonofo pe ‘a Tongá ni ia he peseti lelei. Faifai pea hanga ‘e he ki’i lao ko eni ‘o fakamele’i ‘oku tau toki lava ‘o a’u ki he 98 he hū ‘a e fo’i lao ko ia ka na’e lolotonga nofo pe ‘a Tongá ni ‘i he fakamatala pē, ma’u’anga fakamatala totonu, ma’u’anga fakamatala lelei, faitu’utu’uni e kakaí, haofaki’i ai fonuá.

Ko e *COVID-19* eni tau pehē ‘oku fakatu’utātamakí kei omai pe kakaí, kei lotu pe kakaí ia, ka na’e puli ia he kakaí ne ‘i ai e lao, ‘ikai ke nau hanga ‘o mahino’i ne ‘i ai pe lao ia ne fokotu’u pea ‘i ai

pea mo e mo'ua ka 'oku hanga 'e he fo'i me'a ko ení 'o toe 'omai Sea ko ia 'oku ou ki'i hoha'a pe au he fo'i kupu ko eni Sea. Ka ko e pou pou ko ē ki he huhu malu'i, ma'u 'e he kakai e fonuá e faito'o malu'i Sea, mahu'inga ia ki hono malu'i e kakai e fonuá ni he 'e malava ke hoko 'a e 'ikai ke loto ha taha ia ke huhu malu'i ke ne uesia ia 'a e toenga e kakai e fonuá. Ko ia 'oku pehē e ki'i fakahoha'a Sea fekau'aki pea mo e lao ko ení. Mālō e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Fakafofonga

'Eiki Minisitā MIA: Sea ka u ki'i hao atu Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tali si'i ke u fakamālō e me'a mahu'inga ko ení

'Eiki Minisitā MIA: 'Ai ka u ki'i hao atu pē ka ke toki fakamālō Sea, mālō

Sea Komiti Kakato: Kuo taa'i koe 'e ha Vava'u! Fakamolemole atu ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Kakai 'o Vava'u lahi ka ko e Toketā Fakafaito'o, me'a ia 'oku fiema'u 'e he'ene 'afió 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Falé ni ke fakamaama lelei e kakaí 'i he 'uhinga ho'omou feme'a'aki. Ko u fakamālō atu, taha eni ho'o me'a lelei taha talu ho'o me'a mai ki he Fale Aleá ni. Pea 'oku mahu'inga ia ki he mo'ui mo e toe 'i ai ha Tonga hotau Tongá he kaha'u. Mālō e me'a mālie Toketā, ko u salute atu kiate koe. 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, Minisitā Mo'ui, taitaimi pē he te ke toki fakamā'opo'opo pea toki tuki'i faka'osi ai fo'i fa'ó ka tau pāloti.

'Eiki Minisitā MIA: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Oku te'eki ke a'u atu e huhu malu'i ki Tokelau Mama'o?

'Eiki Minisitā MIA: Te'eki ai Sea

Sea Komiti Kakato: Me'a mai, me'a mai 'Eiki Minisitā

Pou pou ke tu'u pē tautea 1000 he ko hono fakamahu'inga'i ia tau mo'ui

'Eiki Minisitā MIA: Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa Komiti

Kakató. Sea, efiāfi ni 'oku tau fanongo ki he fakama'ala'ala kuo fai 'e he fakafofonga hangē ko ē 'oku to'oa hotau loto ...

<010>

Taimi: 1730-1735

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'Eiki Sea. Fakama'ala'ala lelei pea 'oku, 'oku fe'unga ia he koe'uhí ko kinautolu totonu aí. Ko kimautolu ko ení ko 'emau fanongo ki aí faka'ofa'ofa. 'Oku ou nofo atu au ia he'ene fakamatala 'i he me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Sea, ko e me'a pē eni ia 'oku toe ki'i veiveiua ai hoku lotó ko 'ene toe fakamuimānoa'aki 'a 'ene pehē ke to'o e pa'anga 'e 1000 Sea.

Sea 'i ai pē foki e kakai ia ko e fanongo ko ē mahalo ko e tokolahi peseti tokolahi ia ko 'enau fanongo pē 'anautolu ko e huhu malu'i pea te nau ō nautolu 'o huhu. 'Oku 'i ai e fa'ahinga kakai

ia 'oku mau fa'a inukava fakataha mautolu he'ikai pē ngelengele ia. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku Sea mahalo na'a 'aonga eni ai. Ko 'etau hanga ko ē tukutuku pehe'í 'e pehepehē ai pē ni'ihī ia ko iá pea te ne uesia 'e ia mautolu ko eni mo tautolu ko eni 'oku ō 'o huhú. Sea ko e ki'i tautea ia ko ē 'oku 'ikai ko ha 'ai ia 'e mo'ua ai ha taha ai. Tu'u pē lā mo e poupou ke mahino ki he kakaí 'oku mahu'inga. Kapau 'oku ta'ofi ke tukutuku māmālie mai e fakafoki maí ko 'ene mahu'ingá ia ke 'oua na'a 'i ai ha mahaki KOVITI-19 'e tō 'i Tongá ni. Pea, ka 'oku mahu'inga si'isi'i e ki'i 1000 ia ko ē ki he mo'uí.

Ko 'etau talanoa 'atautolu ko eni 'oku tau talanoa he mo'ui, mo'ui 'a e kakai kotoa 'o Tonga. Hanga he ki'i 1000 ko ē 'o fakamahu'inga'i 'eku mo'uí ka 'ikai ke u huhu? 'Oua te tau hanga 'o fakasi'ia. Taimi ko ē na'e fe'unga ai mo e pa'anga 'e 20 he na'e fe'unga mo hono fa'ahinga tu'unga fakapa'anga. 'Aho ni 1000 ko ē 'oku lekeleka ia. Te u nofonofo pē au ia he 'ikai fakamālohi'i au ha taha ke u 'alu 'o huhu. Te u nofo pē au he'ikai ke u, ko e 'uhingá he'ikai ke u mo'ua. Pea ka fanongo e tokotaha ko ē 'oku 'ikai ke mahu'inga'ia 'i he huhu te u 'alu na'u ma'u mo'ua ai he pa'anga 'e 1000. Pea ka a'u atu ki ha taimi 'oku me'a, kumi kinautolu ke 'ave he 'e uesia 'a e takanofó he ngāue 'a e takatu'ú. Ko u tui ko e fo'i leá ia, 'e uesia e takanofó he ngāue 'a e takatu'ú. Sea ko 'etau ki'i leá 'oku pehē, tu'u pē lā ia mo e poupou.

Ko u tui ko e me'a ia na'e fatu ai 'e he Minisitā pea mo 'ene potungāué eni ke mamafa ki he ongo 'a e Tongá. Kapau leva ko 'etau hanga 'o malu'i 'a Tonga ke 'oua na'a faifai kae ma'u kitautolu he KOVITI-19 ko u tui ko 'ene mamafa ē. 'Ai pe ia 'o fokotu'u ai. Ko e fo'i laó 'oku pehē mai, halaia ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai toe lahi hake 'i he pa'anga 'e 1000. Kiate au Sea fe'unga pē pea *fair* 'a e totongi ia ko ē he 'oku talanoa ia he mo'ui. Talanoa ki ho'o mo'uí, talanoa ki he'eku mo'uí pea mo hotau to'utangata 'o tautolu. Ko hono 'uhinga pē faka'ai'ai kinautolu ke nau ō huhu. Ko u tui ko e me'a ia 'oku laumālie ki ai e 'Eiki Minisitā pea mo e fa'u e lao ko ení.

Ka ko u kole atu tau poupou, hā 'oku tau toe hanga ai 'o toe tālanga'i 'a e me'a 'oku fiema'u ke fakalelei'i'aki e mo'ui 'a e tangata hotau vahe hotau fonuá ni, tau poupou ki ai. Ko u fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Toe 'i ai ha feme'a'aki. Tuku pē ke toki aofangatuku mai he 'Eiki Minisitā Mo'ui. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea. Sea ko u fakamālō pē he ngaahi tālanga kotoa pea 'oku ou poupou pē ki he, ki he fakatonutonu ko ení. Ko e ki'i me'a ua pē eni ia 'oku ou loto pē au ke, ke fai ange hano toe ki'i fakamahino ki he motu'á ni. Mahino ia ki he ni'ihī 'oku nau 'ilo fakafaito'o. 'Oku 'i ai 'eku ki'i mokopuna na'e toki 'ave 'aneafi 'o huhu malu'i, talamai ko e huhu malu'i te'eki ai ke uike 'e 4.

Fiema'u fakamaama ko e huhu malu'i kuo pau ke huhu taha kotoa

Sea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ki aí ko 'etau kei iiki hake ko u tui au ka 'i ai ha fa'ē ia te ne ta'e'ave ha'ane ki'i leka ke huhu malu'i ko e 'ikai ke faingamālie ia ke 'alu huhu malu'i. 'Oku ou tui au 'oku fai pehē ngaahi fa'ē, 'oku 'ikai ke u ma'u au ki he sitetisitika 'a e ngaahi huhu malu'i ko eni. Tau, tau 'ilo kotoa pē ko 'etau fanga ki'i fānau mahalo 'oku nau a'u 'o ta'u 'e 1 'oku 'osi ha fo'i huhu 'e 6 pe 7. Ko 'eku sio pē 'a'aku ia pe ko e hā hono kehekehe pea mo e huhu malu'i

he ko u 'ilo ko e fakataumu'a eni ki he hangē ko eni ko e KOVITI. Ko u tui pē 'oku 'i ai e *scale* 'a e falemahaki ...

<002>

Taimi: 1735-1740

Siaosi Pohiva: ... Ke nau talamai ko fē fa'ahinga huhu ko ē 'oku *compulsory* mo e huhu ko ē 'oku 'ikai ke *compulsory*, ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku 'eku fakatalanoa 'e kovi nai ke pau mo e 'u huhu ia ko eni ki he fānau, kapau ko e taumu'a ke mo'u i 'a e kakai 'o e fonua. Ko e 'uluaki ia.

Fehu'ia hā fakangatangata pē huhu malu'i ki he faito'o malu'i

Ko hono ua Sea, ko e fehu'i pē ke toe fakamahino koe'uhi na'a 'i ai ha fa'ahinga faka'uhinga 'amui ange. Ma'u 'a e fakakaukau mei he liliu fo'i fakalelei ko eni ki he **Faito'o Malu'i**. Me'a ni ko e faio'o malu'i pē ke *compulsory*, fēfē kapau 'oku 'i ai ha to'u mahaki ia kuo'osi to ia pea kuo puke 'a e kakai. Ko e 'uhinga pē 'eku ki'i 'ai 'aku ke toe ki'i fakama'ala'ala ange Sea.

He 'oku ou tui 'e 'i ai 'a e *case* pehē ni ia 'i he kaha'u, hei'ilo na'a toki liliu pē ai 'a e lao. 'Ohovale pē kuo 'i ai ha to'u mahaki fo'ou ia 'oku puke kātoa, pē ko e peseti 'e 50 'o e kakai 'o e fonua, toki ha'u 'a e faito'o ia 'ona 'o fakakaukau 'a e kau Toketā kuo nau *fall in* he *category* ko ē kuo tu'unga fakatu'utamaki pē ko e *scale* ko ē kuo tu'unga fakatu'utāmaki ke huhu. 'Oku 'ikai ko e huhu malu'i ia, ko e faito'o mahaki'ia. Ko 'eku 'uhinga pē au 'e Sea 'oatu pē ko e anga, ko u tangutu pē au 'o fakakaukau ki he, ke 'oua 'e fakangatangata ki he faito'o malu'i, hei'ilo pē te tau pehē pē faito'o mahaki pē ko e faito'o. Kae kehe ko e anga pē fakakaukau Sea na'a 'i ai ha fa'ahinga faka'uhinga 'i he kaha'u, kae kehe ko e 'oatu pē ki hē ke fakakaukau'i ko e, fakamālō atu pē ki he Minisitā Mo'ui mo e kau ngāue, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 1. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, pea hoko mai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Potungāue Fakalalakaka.

Tui Pule'anga ke fakamālohi'i huhu malu'i ke malu'i fonua

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato fakatapu atu mu'a ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e komiti.

'Eiki Sea, ko e lao ko eni 'oku fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui mo ene Potungāue ki he Fale Alea ke fai hano fakakaukau'i, pē 'oku mahu'inga fe'unga pē 'oku 'ikai ke mahu'inga. Ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ke u fakafofonga'i 'a e tangata kotoa pē ko e kakai 'o e fonua 'i he Fale ko eni. Pea ko 'eku fakakaukau ko ē ki he lao ko eni 'Eiki Sea, ko e mahu'inga'ia eni 'a e Pule'anga 'i ha fo'i sino pē 'e taha, ke fakamo'ui. Tuku ai pē kau , 'a e kau tui ia ko ē 'o ō mai, ka 'oku 'osi mahino ki he Potungāue 'oku 'i ai 'a e kakai kapau he 'ikai ke fakamālohi'i ke huhu, 'e uesia.

Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou tu'u hake ko eni ke poupou'i 'a e lao ko eni, he ko e lao eni 'oku fakahū mai 'e he Pule'anga ke fakamahu'inga'i 'a e taha kotoa pē 'i Tonga ni. Pea ko hoku fatongia ia 'i Fale Alea, ka 'i ai ha me'a 'oku sai, 'ai ke kau kātoa 'a e kakai. Pea kapau 'e tuku ia ke fai'aki

‘enau fakakaukau lelei Sea, ‘oku ‘ikai ke mahu’inga’ia ‘a e Pule’anga ia ‘i he mo’ui ‘a e kakai, he ko e ‘uhinga ‘o e lao ko eni, ka ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke fie huhu pea fakahoko atu ‘e he Pule’anga ‘oku ke mahu’inga ke ke ha’u ‘o huhu.

Pea ko hono fatu ko ē lao ko eni ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai hono ngaahi fakamole, ‘i ai hono ngaahi fakakaukau, ‘omai mo e ngaahi lao kehekehe ‘o ‘omai ke’uhi ke fatu’aki ‘a e lao ko eni ko e lelei ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko hono ‘uluaki ‘Eiki Sea, ko ‘etau talanoa ko ē na’a tau talanoa ‘oku ou fanongo ki he feme’a’aki ‘a e leta ko eni ko ē ‘o e faka’uli.

‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha mahaki ia ‘oku pipihi ko e me’a fakafo’ituitui ia, ko ‘etau talanoa ko ē ‘i he ‘aho ni, ki he *variant* ko eni ko ē *delta* ko ē ‘oku talamai ko ē ‘i he taimi ni, kapau te ke tui malu’i pē ko e ia ‘e kei ‘alu pē vailasi ia he ‘ea ...

<005>

Taimi: 1740-1745

‘Eiki Minisitā Polisi: ...Kapau na’a ke lava pē ‘o malu’i koe ‘aki ha fa’ahinga founga malu’i ka koe’uhī foki ko e feitu’u ko ē ke mafola ko ē he ‘ea ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia ‘oku ‘i ai ha’ane faingamālie ko e faingamālie ke huhu ‘a ia ‘oku tui kotoa ki ai ‘a e Fale ni. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke nau tui ki ai fu’u lahi e mo’ua 1000 ka ‘oku hangē ko e me’a malanga ‘a e Fakafofonga Niua ‘oku ou fiu hono fakakaukau’i ko e Fakafofonga Fale Alea au ke u toe ha’u au ‘o talamai tuku pē ia mu’a ki he tokotaha ko ia ke ne toki fakakaukau’i ‘e ia.

Ko ‘eku fakakaukau ko ē ‘a’aku totonu ko ē ki heni fa’u e me’a ko eni he ‘oku mahu’inga taha kotoa pē he fonua ni ke huhu kapau he ‘ikai ke ‘omai. Ko e tu’u ko ē e Fale he ‘aho ni ‘oku ‘i ai e kakai ia ‘oku ou tui kotoa ki hē kau tama ia ko ē tuku ai pē ia.

Ko e tui ko ē ‘a e Pule’anga fakamālohi’i e huhu ke hao e Tonga kotoa pē pea kapau ko u ha’u au ki Fale Alea ni ‘o toe ‘omai ‘eku fo’i fakakaukau kehe ‘a’aku ia mei he mo’ui ko ē ‘a e kakai ‘ikai ke fakalukufua e fakakaukau Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘oku ou tu’u ‘o pou pou ki heni ke mahino ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau mahu’inga kātoa kātoa ke ōmai ‘o huhu ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘atu ai hono tautea ke ke me’a mai ka ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke tautea ka ko homou mahu’inga pau ke ‘oatu e ki’i me’a ko eni he fakakakala atu he tafa’aki ke mahino ki he kakai ‘o e fonua ko e mahu’inga’ia eni ‘a e Pule’anga pea fakahū mai ‘a e Lao ko eni ke ngāue’aki he fonua. Pea toki me’a ia ‘anautolu pē ‘e huhu pē ta’ehuhu ka ‘oku fiema’u ke malu’i ‘a e Tonga kotoa pē ‘i he Lao ko eni ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki kimu’a pea me’a mai e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ko koe ‘oku fiema’u ke ‘ai ha’o ‘ilo *coffee* ‘oku ‘atā pē ia ke me’a ki tu’a ka ko e taimi pālōti te mou ‘i Fale ni ke fakakakato hotau fatongia, me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Pou pou’i ko e tautea 1000 me’a si’i ia fakahoa ki ha uesia lahi ki he fonua ka hū mai KOVITI

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakamālō atu Sea he faingamālie ko e tu’u e motu’a ni ke pou pou

pē ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui pea mo e faka'uhinga atu pē 'a e fekau'aki hangatonu 'a e kupu'i lao fakatonutonu ko eni pea mo e ma'u'anga pa'anga hotau fonua tautautefito ki he ngaahi pisinisi pea hangē pē ko ē kuo 'oatu mei he 'Eiki Minisitā Polisi Nōpele 'a e tokanga 'a e motu'a ni Sea ki he tataki 'o e alea 'a e mahu'inga ke fai hono tokanga'i hangē kuo 'ohake e ki'i me'a si'i ia ko ia 'oku lahi kae ngalo 'a e me'a ko ē 'oku mahu'inga ange 'a e malu ki he fonua ko e me'a ia 'oku mahu'inga.

Sea ko 'ene fekau'aki hangatonu ko e tu'u ko ē hotau fonua 'oku 'i ai 'a e lavea lahi 'aupito 'i he ngaahi pisinisi koe'uhí ko e ..'i he taimi ni pē koe'uhí ko e ngaahi tātāpuni fakafonua ko eni tautautefito ki he Takimamata. Sea ko e 'aho Monite uike ni na'e tataki ai he 'Eiki Palēmia 'a e fakataha lahi 'a e kau pisinisi takimamata he fonua. Na'e me'a ai pea mo e ta'ahine pilinisesi 'ofeina hotau fonua Sea. Na'e mahino 'aupito 'enau lavea koe'uhí ko e 'ikai ke toe fu'u 'i ai ha takimamata pea mei muli pea mo 'enau tokanga lahi fiema'u ke tokonia honau faingata'a'ia he Pule'anga, ka ko e me'a ke 'oatu Sea ko e si'i ia ko e si'i ia he 'aho ni he koe'uhí he 'oku te'eki ke tō mai ha *case* ki hotau fonua pea ko 'ene fekau'aki hangatonu ia mo e kupu fakatonutonu ko eni Sea, ke 'oatu pē ko e fakafuofua ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga he'ene Patiseti ki he ta'u lolotonga pea mo e ta'u kuo tau sītu'a mei ai na'e fakafuofua 'e holofa 'a e 'ekonōmika 'o e fonua 'aki e peseti *negative* 'e 3.5 ka koe'uhí 'a ia ko e ha'u eni 'osi ki he 'aho 30 'o Sune Sea. 'A ia ko e meimei ko e kuata pē 'e taha ia na'e uesia ka na'e uesia lahi mea'i pē he Feitu'una na'e 'i ai ngaahi uike ai mo e māhina na'e tāpuni ai hotau fonua...

<007>

Taimi: 1745-1750

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fonua. Ka koe'uhi ko e ngaahi tali vave 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi tokonia 'a e ngaahi pisinisi, na'e si'isi'i 'aupito e lavea e ngaahi pisinisi. 'A ia na'e 'alu hake leva ia pea mei he *negative* 3.5 ki he *negative* 0.8 tokamālie.

Ko e anga ko ia e fakafuofua ko ia ki he ta'u fakapa'anga lolotonga ke 'osi ki he 'aho 30 Sune 2022, ko e fakafuofua 'e lavea 'a e 'ekonōmika 'o e fonua meimei ko e peseti 'e 5 laka hake 'i he peseti 'e 5. Ko e fakafuofua he taimi ni kapau 'e kei malu ai pē fonua kai ke hū mai ha *case* ki Tonga ni he 'ikai ke ta'u a'u ki he tūkunga kovi ko ia. 'Oku ai leva mo e fakafuofua pē 'e taha 'oku 'ikai ke kau ia he *budget statement* ka ke fakalea pē ke mahino, ko e hangē ha *worse case scenario*, pē ko e kovi taha ia te tau lava a'u ki ai kapau 'e hū mai ha *case* ki Tonga ni pea tātāpuni 'a e ngaahi fonua kai ke toe fai ha fe'alu'aki, kai ke toe angamaheni 'a e ngaahi fai pisinisi hotau fonua.

Kapau 'e pehē, ko e fakafuofua 'e 'ova ia he *negative* laine peseti 'e 10 *negative*. 'A ia ko e fakafuofua pē Sea mahalo 'e a'u ia ki he 110 miliona, 'a e holomui ko e pa'anga na'e tonu ke fakatupu he fonua ka he 'ikai ke hoko, pea makatu'unga mei he'ene lōloa e tāpuni ko ia, pē 'alu 'o a'u 'o māhina 'e 6, pē 'alu 'o ta'u 'e 1 'e toe kovi ange Sea.

Kapau 'e hoko 'o a'u ki he 100 miliona pē ko e 110 miliona, ko e faka'avalisi ko ia 'o e pa'anga hū mai 'i he taha he fonua he 'aho ni 'oku meimei ko e 8000 tupu. 'A ia 'e fe'unga ia pea mo e pa'anga

hū mai ki he laine 'o e toko 1 mano 2 afe he ta'u. 'E mole honau faingamālie. Ka ko e poini ko ia ke 'oatu Sea, hangē pē ko ia kuo 'oatu 'e he tafa'aki 'a e Pule'anga, ko e tautea ia ko e si'í ia, ko e ki'i me'a ia 'oku si'isi'i. Ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga fau ki he fonua, na'e 'oatu he ngaahi fakamalanga lelei ko eni kuo tau fanongoa, mei he tafa'aki 'a e Pule'anga pea mo e Fakafofonga 'o Vava'u, 'a e mahu'inga ko ia ke malu e fonua, mo e mahu'inga ko ia 'o e kupu ko eni. He kapau ko e tokanga ia ki he ki'i pa'anga 'e 1000, 'oku tonu ke tau fakakaukau lelei ki hono 'uhinga ki he fonua pea mo e faingamālie 'e toe liuliunga ange 'a e holomui e faingata'ia ai e fonua, pea te tau 'alu tautolu mei he lelei ki he faingata'a lahi ange te'eki ke tau fu'u a'usia ki ai Sea.

Sea, ko e ki'i pou pou pē 'oku 'oatu 'e he motu'a ni, 'oku kau he muiaki atu he kupu ko eni. Sea ko e ngaahi pisinisi ia, na'a mo e ako mo e ngaahi tafa'aki kehekehe, angamaheni 'etau mo'ui, mou mea'i pē ko e lotú na'e uesia mo ia he fonua ni, founa fai 'etau tauhi e lotu. Ka ko e tānaki atu pē Sea, mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, me'a mai e 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o Ha'apai.

Pou pou 'i lao & tokanga ki ha fakamaama fekau'aki mo e tau'ataina fakakonisitutone ni'ihī 'ikai nau fie huhu

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea fakahoha'a 'a e motu'a ni ia nounou pē, kaungā kau fakataha pē au mo e Hou'eiki ko eni kuo nau 'osi me'a atu fekau'aki mo e lao. Pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kae 'uma'ā 'a e Potungāue 'i he ngāue lahi ko eni kuo fakahoko 'i he fonua, 'o kamata a'u atu ki he ngaahi Vahefonua Vava'u pea 'oku 'amanaki ke hoko atu ki Ha'apai, uike ni 'ape pē ko e uike kaha'u. Pea 'oku ou pou pou kakato ki he lao ni, pea ko u tui au ko e Hou'eiki kotoa e Fale ni kuo nau 'osi huhu nautolu kae 'uma'ā honau ngaahi fāmili, fakahā ia 'enau pou pou.

Ka 'i he tafa'aki pē taha Sea, 'oku ou 'oatu pē 'e au he na'a ku tui au ki he fai e feme'a'aki heni ke ma'ala'ala lelei 'uhinga ke me'a atu e 'Eiki Minisitā pea mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'i he ngaahi 'uhinga, ke mahino ki he kakai e fonua. 'Oku hangē pē ko e 'u feme'a'aki, ko e konga lahi ia 'o e fonua Sea 'oku ha pē ia he kamata ko eni e huhu mo e ngaahi me'a ko ia kuo 'osi, pea 'oku ai e fa'ahinga kuo 'osi *dose* 2 fakakakato 'a e pou pou, tokolahi 'aupito e kakai 'o e fonua. Ka 'i he taimi tatau pē Sea, 'oku 'i ai foki mo e kakai pē ia 'oku nau fehu'ia 'a e huhu pea hangē pē ia, mahino pē 'oku 'osi fakamatala 'aki e ngaahi 'uhinga kehekehe fakalotu, fakasaienisi pē ia 'oku nau toe fakafepaki pē nautolu ia ki he ngaahi 'uhinga ko eni 'oku 'omai 'e he kau saienisi ko eni 'oku nau 'omai e huhu mo e ngaahi me'a pehē...

<008>

Taimi: 1750-1755

Lord Tu'iha'angana: ... mahino pē ia pea ko u tui kuo 'osi mea'i pē ia he Hou'eiki 'o e Fale pea ko u tui pē au ko e me'a pē ko u 'ohake 'e au 'uhinga ke 'omai he na'a ku toe ai ha tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā he taimi 'e me'a mai ai faka'osi ki he lao ni 'o 'omai pē ngaahi 'uhinga ko ia ka ko e me'a 'e Sea ko e 'uhinga 'oku ou 'ohake ai heni pea ko u tui 'oku fiema'u ia ke 'oatu mei he Fale ni mo e Pule'anga ke nau fakama'ala'ala atu he 'oku mau komiti Sea na'e na'e 'omai ai e Tohi

Tangi hangē na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 8. Na'e mai e Tohi Tangi fekau'aki mo e ta'efiemālie ki he huhu ko eni. Pea fakatatau ia ki he ngāue e komiti ia fakatatau ki he tu'utu'uni ko ē 'a e komiti ki he ngāue ki he 'ū Tohi Tangi pehe ni 'a ia 'oku toe fakafoki ai e Tohi Tangi ia ko eni ke fakalelei'i mai ke fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e Fale Alea.

Ka ko e me'a mahu'inga 'oku ou to'o mai 'aki mei he Tohi Tangi ko ia na'a lava 'o fakama'ala'ala atu mei he feme'a'aki ko eni tautefito ki he Pule'anga ko e nau toutou 'eke'i mai 'i he ngaahi kupu ha'u 'enau ngaahi 'uhinga mo e hā 'i he Tohi Tangi mo e 'eke mai 'enau totonu 'i he kupu 1 'o e Konisitūtone pea mo mea'i pē he Feitu'u na Sea e ngaahi kupu ko ia 'o e Konisitūtone fekau'aki mo e tau'atāina, 'enau tau'atāina ke nau tau'atāina ke nau pē te nau fakahoko eni pē 'ikai pea neongo hangē pē foki 'oku ke mea'i 'e koe Sea 'oku mahino ko e fa'u e ngaahi lao ia 'oku 'osi vakai'i ia he kau fa'u 'e kinautolu ko ē na'e fa'u e laó mo e kau mataotao ko eni mo e 'a e fekaukau'aki pē 'oku fepaki mo ha ngaahi lao tautefito ki he Konisitūtone pea ko u tui au 'oku 'i ai e 'uhinga ia ki ai. Pea hangē ko e me'a 'a e, me'a mālie na'e fakahoko 'e he Fakafofonga Vava'u 14 fakama'ala'ala ko ia pea ne pehē foki ko e lao motu'a pē eni 'a ia 'oku mahino pē 'oku ai, 'oku 'ikai pē, 'oku 'ikai ke fepaki eni mo e Konisitūtone. Ka ko u 'ohake pē 'a'aku ia 'eku 'eku faka'amu 'aku ia ke mahino mo maama atu mei he Fale ni tautefito ki he Pule'anga 'oku nau fakahū mai e lao ko eni he 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau 'eke'i 'enau totonu faka-Konisitūtone fekau'aki mo e lao ni. Pea kole pē au ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ko u tui na'e 'osi fai hono vakai'i 'o'ona ia hono fa'u e lao ko eni na'a lava ke fakamaama atu ia kiate kinautolu ko ē he 'oku mahino pē ia 'a e ngaahi 'a e tau'atāina 'oku foaki 'e he Konisitūtone mo e kakai 'o e fonuá pea 'oku mahino pē mo e fakangatangata e tau'atāina ko ia. Pea hangē pē ke me'a'i 'a e Sea, lea ko ia 'oku pehē 'oku kehekehe 'ete tau'atāina mei he fa'iteliha 'uhinga he ko e me'a fakalúkufua eni pē 'oku 'ikai ke te fusi 'ete tau'atāina ko ia ke te fa'iteliha kita he toenga e kakai 'o e fonua hangē pē ko eni ko e ngaahi 'uhinga eni kuo 'osi 'ohake.

Kai kehe Sea ko e ki'i poini pē ia he 'oku 'eke'i 'e he kakai tokolahi pea na'e fou mai he Tohi Tangi pea neongo 'oku fakafoki ia ko e 'uhinga he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia ke fakalelei fakatatau ki he tu'utu'uni ka 'oku nau 'eke'i ko fē 'emau tau'atāina na'e foaki mai pea ko 'eku faka'amu pē ia na'a lava ke kau mo ia hono fakama'ala'ala hena ko u tui na'e vakai'i e lao ia ko eni 'oku 'ikai ke fepaki ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele kou tui 'e fakama'opo'opo pē he 'Eiki Minisitā he na'e muimui'i mai pē he lao ni e ngaahi ngaahi 'uhinga pehē, me'a mai Ha'apai 13.

Mo'ale Finau: 12 eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai he kuo tau hela'ia pē ko ho'o toe fakatonutonu mai au ko au 'oku ou tataki atu koe ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ofi ke ke me'a ki lalo he taimi ni! Me'a mai ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ko e 'ai pē ke tau 'ā'ā. Hūfanga pē he tala malu ...

Mo'ale Finau: Mālō e kātaki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Fiema'u lahi peseti 'o e mahino ki he kakai e mahu'inga e huhu malu'i

Mo'ale Finau: Maa'ulōloa pē 'etau ngāue. 'Ikai ke ai ha fakaanga 'Eiki Sea ki he Feitu'u na. 'Eiki Sea 'oku ou fie muimui atu pē he me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei Ha'apai 'Eiki Sea ko e 'oku ou mālie'ia 'Eiki Sea he fakamalanga 'a e Fakafofonga mei Vava'u 'a e Toketā ko eni 'Eiki Sea. 'Oku mahino foki 'Eiki Sea ko e lao ko eni ko e lao motu'a ka 'oku 'i he tui 'a e motu'a ni na'e 'ikai ke fu'u maama hono fakamatala 'i he 'etau fononga mai 'i he 'elia ko eni 'Eiki Sea 'o e faito'o malu'i pē ko e huhu malu'i 'i he fakakaukau ke hangē 'oku fekau'i e kakai fakalao ke nau fai atu 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1755-1800

Mo'ale Finau: ... Talu mei he 1918 pea mo e *Spanish flu* mo e ngaahi mahaki kehekehe ne te'eki ke tau fanongo tautolu 'Eiki Sea ne a'u a'u e fonuá ni ki hono taki ha taha 'o tautea ko e talangata'a he'ene ta'e'alu 'o fakahoko e faito'o malu'i pe ko e huhu 'Eiki Sea. 'E Sea ko e fanga ki'i fānau iiki 'oku 'oange 'enau fanga ki'i kaati 'oku 'asi ai honau taimi ke nau huhu 'i falemahaki. Ko e fa'ē kotoa pē he fonua ko eni 'otometiki pe 'ene talangofua, te'eki ke u fakatokanga'i 'e au ia ha fa'ē 'Eiki Sea 'okú ne toe fehu'ia 'a e taimi ko ē 'oku talamai 'e he ki'i kaati ke 'ave 'ene tamá ke huhu malu'i.

Ko 'etau fononga mai ko ia 'Eiki Sea pea ko e 'ahó ni 'oku tō mai e Kōvití 'oku mahino 'aupito, 'aupito pe ia ko e mahaki ko eni 'Eiki Sea 'oku matū'aki pelepelengesi, faingata'a 'Eiki Sea. Ka 'oku fa'u mai e lao ia ko eni 'oku hangē ko ē 'oku hanga 'e he hono 'omai ke 'ohake 'a e fo'i fakakaukau hangē nai ne 'i ai e fo'i taimi mo e mōmeniti ne ki'i ta'etokanga e Tongá ki he'ene mo'uí 'o fakataata ki he fa'ahinga mahaki mo e me'a 'oku hokó.

Tau pehē 'ohovale pe kuo talamai \$1,000 Sea, Ko e fehu'i leva Sea 'oku pehé ni, ko e taimi ko ē na'e \$20 na'e ha'u pe kakai ia ki he ngaahi town ko iá pea ne te'eki ke 'i ai ha palopalema ia 'e hoko ki he fonuá ni 'i he tō 'a e ngaahi to'umahaki ko iá. Ke tau fanongo 'o pehé ni, kuo puke e kolo ko ē ko 'enau pihia 'i he tokotaha ne 'ikai ke 'alu ia 'o huhu simolo pokisi.

Ko e 'uhinga 'eku talanoa pehē Sea he 'oku mahu'inga ki he motu'a ni he 'oku ma'alifekina 'a e 'eke'i 'e he ni'ihi pe 'oku tokosi'i 'a hono peseti. Hangē 'oku to'o 'enau totonú ke fakamālohi'i ke nau ō mai 'o fai e huhu ko eni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fakatalanoa ai 'Eiki Sea. 'A ia 'oku meimei ke hu'u e fakakaukau 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ke fakamatala mai ange 'e he Minisitā Mo'ui ko e hā e loloto mo e lahi 'o e mahino 'a e kakai pe ko e hā hono fo'i peseti e fo'i lēvolo 'o e mahinó 'o hangē ko e mahino ko ē 'oku tau ma'u he 'ahó ni 'i he tau fanongo ki he fakamalanga 'a e Fakafofonga ko eni mei Vava'ú.

Kapau ‘e me’a mai e ‘Eiki Minisitā he ‘ahó ni ko ‘enau *consultation*, Sea ‘oku mea’i ‘e he Feitu’ú na ko e *consultation* foki ia ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke *argue* mai ko e *consult* pe

‘Eiki Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Ke u ki’i tokoni mu’a ki he fakafongá pe te ne tali pe ‘ikai kimu’a ke u tokoni ki ai.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u ki’i poaki atu te u lele ki mala’e vakapuna ‘oku tau mai e vakapuná, ‘omai ai e fo’i *dose* ‘e 36,800 pea mei Siapani ke hoko atu ‘aki e huhu ko eni ‘oku tau alea ki ai. Pea toe ua ki ai te u fe’iloaki ai mo e ‘Amipasitoa Siapani fai ai ki’i ouau ai e fakamālō ki he ‘omai ko ia ‘a e *dose* fakamolemole. Pea ko e ‘ai ke ma lele ki ai mo e Minisitā Mo’uí. Ko e 6:45 ‘oku tau mai ai e vaká ka ko e ‘alu hake eni ke hoko e 6 ka ko ‘eku ‘ai pe ke kole atu ki’i poaki atu mu’a ka u lele ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō e ngāue ‘Eiki Palēmia, ‘oku ou tui pe ‘e vave pe ‘Eiki Minisitā Mo’ui, to e mahalo ‘e tau ki’i miniti ‘e 10. Koe ‘uhingá ko e taimi ia ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá. Tau fakamālō atu ki he ngāue lahi ‘Eiki Palēmia, mahu’inga e ngāue ki he ngāue ko e mo’ui ‘a e fonuá, mālō e ngāue lahi. Hou’eiki tau malanga poini pe he taimi ni, koe’uhí ko e taimi e ‘Eiki Palēmiá mo e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘oku fiema’u ki mala’e vakapuna ke fakahā ‘etau hounga’ia ‘a e ‘ofa ‘a e Pule’anga Siapani mo tali mai e faito’o ko eni.

Mo’ale Finau: Sea, kole pe ‘e au ia e ki’i miniti 2 ko eni ke faka’osi ai

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko ‘eku ki’i kole pe ‘aku ia ki he Fakafongá, ‘ange mu’a taimi ia ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhi ka e me’a ia ‘o fai e fo’i fatongia mahu’ingá

Mo’ale Finau: Mahino pe Sea

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea ‘osi ia ko iá pea ke toki me’eme’a ai pe koe ke tau lili ai pē tautolu heni. Ka e me’a ē ia ‘o fai e fo’i fatongia ko eni

Mo’ale Finau: Fefē ha ki’i sekoni ‘e 2 Sea

Sea Komiti Kakato: Sai

Mo’ale Finau: Sekoni pe ‘e 2

Sea Komiti Kakato: Sekoni pe ‘e 2

Mo’ale Finau: Sea, ‘oku ou tui pē ko e me’a mahu’inga eni

Sea Komiti Kakato: Lalo kuo’osi ho sekoni ‘e 2

Mo’ale Finau: Ko hono mo’oni Sea ‘ikai ke fai ha fakafepaki ia ki he laó ko e poini ‘oku ‘ohaké

...

<010>

Taimi: 1800-1805

Mo’ale Finau: ... ka tau hanga mu’a ‘o fai ha ngāue ke tau lava ‘o tokonia ‘a e kakai ko eni ‘oku ‘ikai ke nau tui ki he to’o ‘enau totonu, ‘oua te tau tukunoa’i ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga pe ia na’a ku fehu’i ai ki he Fakafofonga ki he Minisitā, fakahā mai ange ‘a e ola ho’omou *consult* mo e kakai. Mālō.

Tokanga ki he uesia ni’ihi ‘ikai huhu malu’i toenga e fonua

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ka u tokoni mu’a ki he Fakafofonga. Tapu pe ki he Sea kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki. Sea, talu eni e tō meimei ‘osi eni e ta’u ‘e taha mo e kongā ‘a e tō ‘a e *COVID*, ‘osi māhino kātoa ki māmani ‘a e uesia lahi ko ē, ko e *consult* ia ko eni kapau ko ha *issue* pe ko ha me’a ‘oku ‘ikai ke mahino. Toko 400 tupu ‘i Fisi kuo mate, kapau ‘e tākaki mo e kakai ko ē na’e ma’u he *COVID* kae mate pe he’enau alangāmahaki ‘anautolu, ‘e toko 700 tupu. Ko Nu’usila eni ‘oku ‘alu hake ‘o toko 200 tupu pē mei he uike kuo ‘osi ki he uike ni. Kuo ‘osi mahino ia, ko e tui ko ē ‘a e kakai ko ē ia ko ē ‘oku palopalema, he ‘oku ‘i ai ‘enau fanga ki’i me’a ‘oku tui fakalotu, mo’oni pē nautolu ia pe ko e hā ‘enau me’a, pea ‘oku nau tau’atāina pe kinautolu. Ka ko e poini foki ia, kapau he ‘ikai ke huhu kinautolu te nau uesia ‘enautolu ‘a e toenga ‘o e fonua. Mahalo ko e poini ia ko ē ‘oku fakamahino he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, Hou’eiki...

Veivosa Taka: Sea, ki’i tokoni pe ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ki’i miniti pe eni ia ‘e 2 Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai, ka ‘oku mahu’inga ke fakamā’opo’opo ā e ‘Eiki Minisitā, kae me’a ki mala’evakapuna. Me’a mai.

Poupou’i e Lao ki he malu e mo’ui mei he KOVITI

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, ko ‘eku tu’u hake pe ‘aku ke u poupou ki he Lao ko eni. Ko e Sea foki au ‘a e Komiti pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’aku fili. Ko au, ko e Fakafofonga au ‘o Ha’apai 13 pea kotoa ko ē ‘i Ha’apai 13, ‘oku lahi ange kakai, peseti ‘e 95 ‘oku nau tui ki he huhu malu’i. Pea ‘e anga fēfē ke u poupou’i ‘a e peseti ‘e 5, neongo ‘e fai ‘a e ngāue ki ai ‘Eiki Sea ka na’e me’a ‘a e *CEO* ia ‘o ne pēhē, ko e peseti ‘e 70 ki he peseti ‘e 80 ha vāhenga, ‘oku ne ongo’i ‘oku fiemālie, ka na’a ne to e me’a pe ‘o pēhē ‘oku nau faka’apa’apa’i ‘a e tui fakalotu pea te nau toki fakahoko ‘a e Lao ko eni ‘i he anga fakapotopoto. Pea na’e fehu’ia ai ‘e he Komiti ‘a e fakapotopoto.

‘Eiki Sea, ‘i *Salt Lake* ‘oku tokolahi ‘a hoku kāinga ‘oku nau fokoutua ai, na’e ‘osi mole ‘a e mahaki ia ko eni mei ai. Ko e mahaki fo’ou ko eni ‘oku ‘unu mai ‘oku tatau mo e hingoa ko eni ‘oku ui ‘aki ‘etau kautaha vakapuna ko e *Delta* koā pe ko e hā e. Sea, na’e mate ai ‘a e toko 2 mei Ha’apai, toki mate ni, ko e tamai mo ‘ene fa’ē, ko e ‘eke atu, na’e ‘ikai ke na huhu malu’i naua, pea ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku ou poupou ai. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o fakatokanga’i ‘a e tautea, ‘oku ou fakatokanga’i ‘e au ia ‘a e *positive* ko ē ‘a e Lao.

Lord Tu’iha’angana: Sea, ke u ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki. Sea, poupou lahi ki he Fakafofonga pea mo e mahino ‘a e me’a ko e peseti, mahino leva ia Sea ‘oku māhino lelei ki Ha’apai ‘oku lahi ‘a e 18 ‘i he 17, ‘oku ‘ikai ke māhanga ‘a e 18 mo e 17.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Faka’osi mai Fakafofonga.

Veivosa Taka: Sea, kuo u fakamālō atu au, kuo lava e me’a ia kuo u hoha’a au ki ai pea kuo u poupou kakato ke tali e Lao. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō e me’a lelei ‘e Ha’apai 13.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe.

Sea Komiti Kakato: Tali si’i pe ke hoko atu pe e feme’a’aki ko eni, ka tōmui, ‘e toe foki ‘a e vakapuna mo e faito’o ko e ngāue ‘a e Fale Alea.

Mateni Tapueluelu: Ko hono ‘uhinga Sea, ko e kaveinga ko eni, ‘oku mātu’aki pelepelengesi, ko e me’a na’e malanga atu ai ‘a e mātu’a ko eni, ‘oku ‘ikai ko e fakafepaki’i ‘o e Lao, ko e mata’i fika ‘o e tautea, ‘a ia ko e mo’ua pa’anga ‘e \$1000 pe ko e ngāue pōpula māhina ‘e 6 na’e fai atu ai ‘a e taukapo pē ‘e lava ‘o tukuhiho ke 500 pe māhina ‘e 3, kae tu’u pe ‘a e tautea ko hono ‘uhinga he ‘oku mahu’inga ‘a e ō ko eni ko ē ke huhu malu’i. Ko e fokoutua atu ‘a e mātu’a ko eni, kuo mau ‘osi muimui kātoa ‘i he lōua ‘o fou kotoa ai ko hono ‘uhinga ko ‘emau tui ki ai, ka ko e anga ‘o e fakakaukau ko e tūkunga e ‘aho ni ke fakakaukau’i ange e tautea. Kaikehe, ‘oku ou tui pe ‘oku mahu’inga ange ke tau tu’u fakataha ki ha fa’ahinga poini ke tau ‘oatu ‘a e fekau mamafa ki he kakai ‘o e fonua Sea, ‘oku mahu’inga ke ō ‘o fakahoko ā ‘a e ngāue ko eni pea kapau he ‘ikai ke to e fakahoko. Ko e tu’u ko ē e mata’ifika kuo ‘osi *depend* ia he tu’u e mata’i fika he Fale ko eni. Ka ko hono ‘uhinga ko e ‘api’api e taimi Sea, ‘oku mau fokotu’u atu ā ke tau ...

<010>

Taimi: 1805-1810

Mateni Tapueluelu: ... tukuange ka tau pālōti mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. ‘Eiki Minisitā me’a ha’o ki’i miniti ‘e 5 pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i miniti ‘e 1 pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko u tui kuo mea’i he Hou’eiki. Ko e me’a ko eni na’e ‘ai me’a ki ai e ‘Eiki Palēmiá ko e fu’u me’a’ofa eni ‘a Siapani. Ko hono mahu’inga fakapa’anga ‘oku laui miliona ‘Eiki Sea. Ko e ‘omai ke tokoni’i ‘a Tongá ni ke nau hao. Pea ‘oku mahu’inga ke fakahounga’i e ‘ofa ko iá ‘Eiki Sea. Ko u kole atu tau pālōti kae tukuange e ‘Eiki Palēmia pea mo e Minisitā Mo’ui ke na ‘alu.

Pāloti'i 'o tali Lao ki he huhu malu'i Lao fika 15/2021 & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau pāloti. Kuo fakafoki mai 'e Tongatapu Fika 4 'a 'enau fokotu'u na'e fakahoko maí. Ko ia ai kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga mo e fakatonutonu ki he Mo'ui 'a e Kakaí 2021, Lao Fika 15/2021 fakahā 'aki ia hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Faito'o Tafa 2021 (Lao fika 16/2021)

Sea Komiti Kakato: Mālō tali e lao ko iá. Ko ia 'oku loto ke tali e Lao Fakaangaanga mo hono fakatonutonu ki he Faito'o Tafa 2021, Lao Fika 16/2021 fakahā 'aki hiki ho nima mo hono fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Kuo tali e lao ko ia. 'Oku 'ikai toe 'i ai hatau ngāue tau liliu 'o Fale Alea.

Lord Tu'iha'angana: Kātaki ke ki'i, Sea ke ki'i toloi pē Falé mālōlō kae, te'eki ke me'a mai e Seá.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Kuo tali fakapaasi 'etau laó tau ki'i mālōlō pē ka tau toki foki mai. Mālō.

Kātaki fakamolemole kuo hala 'eku ngāué. Tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kole atu ki he Sea e Komiti Kakató, lipooti mai ki he Falé.

Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue ne lava

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kuo lava e 'asenita na'e tukuhifo he Feitu'u na.

Kuo laumālie lelei ai e Komiti Kakató ke tali 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakaí 2021 mo hono fakatonutonu. Tatau mo iá kuo toe tali pea mo e Lao Fakaangaanga

(Fakatonutonu) ki he Faito’o Tafa 2021, Lao Fika 16/2021 mo hono fakatonutonu. Fokotu’u atu Sea.

Lao Fakaangaanga Fika 15/2021

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Lao Fika 15/2021 na’e tukuhifo mo e ngaahi fakatonutonu pea ko eni ‘oku fakafoki mai mo e ngaahi fakatonutonu na’e ‘osi lau tu’o 2. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 15/2021 ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo’ui ‘a e Kakai ‘i hono lau tu’o 2 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Semisi Sika, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi ...

<002>

Taimi: 1810-1815

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa ‘a e Hou’eikī, toko 20.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: (*Lau tu’o 3*)

LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE MO’UI ‘A E KAKAI 2021

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou

1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo’ui ‘a e Kakai 2021.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 15/2021

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021, ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Mo’ui ‘a e Kakai, ‘i hono lau tu’o 3 mo ‘ene ngaahi Fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka,

Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Sea loto ki ai 'a e toko hongofulu mā valu (18).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Fakamālō'ia Pule'anga hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 15/2021

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki. 'Oku ou fakafofonga'i atu 'a e Pule'anga, 'Eiki Palēmia 'o Tonga pea mo e Kapineti 'a e fakamālō lahi ki he Feitu'u na, 'i he laumālie lelei 'a e Feitu'u na kae 'uma'ā ho Fale, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, mo e Hou'eiki Minisitā ke tali 'a e lao mahu'inga ko eni ke malu'i 'a e hako tupu 'o e fonua ni, mo e kakai kotoa 'o Tonga ki he kaha'u, mālō.

Lao Fakaangaanga fika 16/2021

'Eiki Sea: Kole atu ke tau hoko atu ki he Lao Fika 16/2021, ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa. Na'e 'osi lau tu'o 2, kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke ne tali hono lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaanga Fika 16 'o e 2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa fakahā mai ho nima mo 'ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu . Sea loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko e toko uofulu (20).

'Eiki Sea: Lau tu'o 3.

Kalake Tēpile: (Lau tu'o 3)

LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE FAITO'O Tafa 2021

LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE FAITO'O Tafa.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:-

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea.

1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa 2021.

Pāloti'i 'o fakapaasi Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa (Lao fika 16/2021)

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Tafa fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa 'a e Hou'eiki ko e toko uanoa (20).

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali 'a e lao ko eni, me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki, ko u fie fakafofonga atu 'a e 'Eiki Palēmīa mo e Pule'anga kae 'uma'ā 'a e *CEO* 'a e Potungāue mo e Potungāue 'a e fakamālō lahi ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki 'i he tali 'o e lao mahu'inga ko eni, ko e poupu pea mo e malu'i hotau ki'i fonua ni, ko e ki'i fo'i piliote 'i he Pasifiki Saute. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fie fakamālō atu 'i he ngāue lahi kuo lava 'i he Fale Alea 'i he 'aho ni, hangē pē ko e me'a na'a mou mea'i ko 'etau 'asenita eni kuo kakato e ngāue ki ai, pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha ngāue ke tau hoko atu ki ai. Ko e toenga 'etau 'asenita Hou'eiki 'e toki fakakakato 'apongipongi. Ko ia 'oku ou fakamālō atu, toloi 'a e Fale ki he 10, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē he 'Eiki Sea e fakataha'anga he taimi 6:15 efiafi).

<005>